

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	11
'Aho	Pulelulu, 3 Sune 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

Hon. Vuna Fa'otusia

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Hon. Tevita Lavemaau

Sāmiu Vaipulu

Lord Nuku

Lord Tu'ilakepa

Poasi Mataele Tei

'Akosita Lavulavu

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

Siaosi Sovaleni

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Vaha'i

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Siaosi Pōhiva

Sēmisi Sika

Māteni Tapueluelu

Losaline Ma'asi

Semisi Fakahau

Penisimani Fifita

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 11/2020 FAKATAHA
‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Pulelulu 3 ‘o Sune, 2020
Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO: 4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021 • Fakamatala Patiseti 2020/2021 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2020/2021 – 2022/2023 4.2 Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2020/2021 4.3 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a Tokoni Sea	7
Me’a e Sea.....	8
Fakahā Pule’anga fakafuofua 14 miliona fiema’u ki he Pule’anga ke.....	10
‘Amanaki lelei atu Pule’anga ki he Patiseti fe’amokaki 60 miliona	11
Fakama’ala’ala ki he faitu’utu’uni Pule’anga fekau’aki mo e fefolau’aki vakapuna	11
Kole ki he Fale Alea ke nau laumālie lelei kae hoko atu alea’i Patiseti	12
Fiema’u ha hala pule’anga lelei ki he hao mo e malu fefononga’aki kakai.....	14
Ngaahi Lao ‘e 4 makatu’unga ai vīsone & palani ngāue e Pule’anga.....	15
Lau miliona pa’anga fakafoki he MOI ko e ‘ikai faka’aonga’i.....	17
Ngaahi fiema’u ki he fakahoko e tanu hala ke fai.....	17
Te’eki a’u mai ngaahi me’angāue na’e ‘ota ki muli.....	24
Vahevahe e lahi kilomita hala he polokalama tanu hala	24
Patiseti ngāue ‘a e MOI he ta’u fakapa’anga kuo ‘osi mo e ta’u fakapa’anga hoko.....	25
Tokanga ki he vahevahe kilomita ngaahi hala ki Ha’apai 12 & Ha’apai 13.....	27
Tokanga ko e hala pule’anga ma’a Ha’apai ‘uhinga ki he uafu mo e vaka	27
Fakamanatu ke kau mo e fanga ki’i hala ‘i Ha’apai he tanu hala	28
Fakamahino Minisita MOI kau mo e ‘otu motu he tanu hala	28
Fehu’ia hokohoko e polokalama tanu hala.....	28
Kole mei he tama Tu’i ke fakalelei’i hala ki he ‘afio’anga ‘i Kauvai.....	29
Fakahā Palēmia ‘e fai ngāue he vave taha ki he hala ‘i Kauvai	30
Kole ke toloi ‘isiu ki he mokohunu ki he ‘asenita fika 4.31 fekau’aki mo e ngoue & toutai ...	31
Fokotu’u ke alea’i fakavouti e Patiseti ko e maama ia.....	32
Fokotu’u ke alea’i Vouti fika 1 Patiseti he ‘oku ‘i ai ngaahi Lao ke alea’i ki he fakalalakaka e fonua.....	32
Kole tuku mai toenga ‘aho ni fai ‘eke fakama’ala’ala me’a he Fakamatala Patiseti	33
Tokanga ki he ‘uhinga fili ngaahi kautaha 3 ngaahi hala te’eki sio ki he’enu taukei ngāue ...	34
Fehu’ia founa sivi ‘aki tu’unga lelei ngaahi hala, totongi mo hono taimi	36
Faka’amu tukumai Pule’anga fakamatala kakato ki he’ene ngaahi fokotu’utu’u ngāue	38

Tokanga ki he polisi ngāue ‘a e Pule’anga ki he nofo’anga.....	38
Tokanga na ‘oku fakapotopoto ke tokonia kautaha vakapuna lolotonga	39
Kole fakama’ala’ala pe ‘oku ‘i ai ha tukuhau mo ha tute fo’ou.....	39
Tali Pule’anga ngaahi fehu’i mei Tongatapu 4	41
Tokanga ki he founa fakapa’anga fe’amokaki 60 miliona he Patiseti	44
Tokanga ki he Kupu 19 Konisitūtone kuo pau ki he Pule’anga ke lipooti ki Fale Alea ‘ene nō ‘ova he 15 miliona.....	44
Fakama’ala’ala ko ē 60 miliona tonounou’aki patiseti ‘ikai ko e fo’i polokalama pē 1	46
Taukave te’eki fakahū mai Pule’anga ha’ane lipooti ki he nō 15 miliona he Patiseti	47
Fakamahino ‘oku ‘ikai fufuu’i Pule’anga ha fakamatala ka ‘oku ‘asi kotoa he ‘Esitimeti ‘ikai ko e Fakamatala Patiseti.....	49
Fakamahino Pule’anga ‘osi fale’i fakalao nautolu fekau’aki mo e no ‘ova he 15 miliona.....	51
Tokanga pau totongi he Pule’anga ‘a e mo’ua meimei 14 miliona ki he aleapau satelaite	52
Kole toki alea’i Fale Alea ‘isiu mo’ua 14 miliona Pule’anga motu’a kae mā’opo’opo fakamatala puiuitu’a.....	53
Tokanga fakama’ala’ala he ngaahi nō ke fakapa’anga ‘aki fe’amokaki patiseti	53
Kole ki he Pule’anga fai me’a fakalao kae nounou ngāue e Fale	54
Fokotu’u ‘ōmai ki Fale Alea ngaahi tu’utu’uni & tu’unga ngaahi no, pōnite Pule’anga he Patiseti.....	55
Fakamahino ko e nō mo e pōnite ko e palani fakaangaanga e Pule’anga	55
Fakamahino ne ‘osi fakamatala CEO Fale Pa’anga ‘i ai faka’ilonga lelei alealea mo e ngaahi kautaha tokoni	57
Taukave Pule’anga ko ē Patiseti ko e palani ngāue fakafuofua fakapa’anga ki he’ene ngāue .	59
Taukave he Kupu 19 Konisitūtone ‘oku fakangatangata mafai ma’u Minisita Pa’anga.....	60
Fakamahino Pule’anga te’eki ha silini kuo tānaki mo ha sēniti ke fakamole he Patiseti kuo fokotu’u mai	61
Fakama’ala’ala ko e fakaikiiki Patiseti ha ia he ‘Esitimeti he polokalama ngāue Potungāue ‘e 24.....	62
Taukave Tongatapu 4 ko e koto palafu fakamatala Minisita Pa’anga pea ōmai Pule’anga loi ‘i Fale Alea	63
Fakatonutonu te’eki mahino ‘a e fika ia ki he kaha’u ha he Patiseti ko e ngaahi fika fakafuofua	64
Taukave ko e Fale Alea ‘oku aofangatuku ki he ngaahi fakamole ‘ova he 15 miliona	67
Taukave Pule’anga fakamafai’i he Lao Minisita Pa’anga ke lava fai nō 15 miliona.....	67
Tokanga ki he nō fakalukufua fakafuofua ki he 495 miliona	68

Kelesi..... 69
Fakamā'opo'opo feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga 70

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu 3 Sune, 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Satini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Sea e Fale Aleá. (*Lord Tu’iha’angana*)

Lotu

(Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipá hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eikí.)

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Kalake kātaki kae fai e tali ui e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá. Tapu mo e ‘Eiki Palēmiá, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpelé kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Pulelulu ‘aho 3 ‘o Sune 2020.

(Na’e lele heni ‘a hono ui ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá.)

<002>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... (hoko atu e ui ‘o e Hou’eiki Mēmipa)

Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afi, Semisi Kioa Lafu Sika, Veivosa *Light of Life* Taka. Sea, ko e nagata’anga e taliui,

Poaki

ko e poaki, ‘oku kei hoko atu pē ‘a e poaki ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘e toko 3 ‘oku nau kei tukuvakā ‘i tu’apule’anga. Pea ko e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui, ko e tui ‘oku nau me’a tomui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a Tokoni Sea

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō Kalake. Tau fakafeta’i kōtoa pē ki he ‘Otua Mafimafi ‘i he’ene kei fakakoloa eni ki’i fonua ko Tonga pea me’a tepū ‘a ‘ene ‘Alo’ofa ‘oku ne fakakoloa ‘aki Hou’eiki e mo’ui, tautolu, fai ai e vakavakai he pongipongi ni. ‘Oku kei vilingia pē fuka ‘i Palasi, mata pē tu’aniu ‘i Pangai pea ‘oku kei ongo mālīe mai pē ‘a e toka lingolingo ‘a e melino he fonua pea ‘oku tau fakafeta’i ai ...

<003>

Taimi: 1010-1015

‘Eiki Tokoni Sea: ...’i he pongipongi ko eni. Tapu mo e Tu’i ‘o Tonga, Tupou VI, kae’uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u mo e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Tapu mo e Hou’eiki ‘o e fonua, tapu mo e ngaahi tu’unga kotoa pē ‘oku fakatapua ‘i he fonua mo e lotu, pea ke a’u atu ki he tangata’i fonue mo e fefine’i fonua kotoa pē ‘o Tonga, kae’ata ke fakahoko ‘a e fatongia ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki he ‘aho ni. Mālō ‘a e laumālie ‘a e ‘Eiki Palēmia kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, mālō ‘a e laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Hangē pē ‘oku mou me’a ki he’etau ‘asenitā Hou’eiki kei hoko atu pē ‘a e ngāue ‘i he Kōmiti Kakato, ki he Fakamatala Patiseti ‘a e Pule’anga kae’uma’ā ‘a e polokalama patiseti ki he 2020/2021. Kimu’a ke tau hoko atu ki ai, ‘oku ou ki’i fie lave pē ki he ongo ki’i me’a iiki pē ‘e 2, ‘uluakí, ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ko e ‘uhingá pē he ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e ngaahi fakataha ‘a e ngaahi kautaha faka-Fale Alea Faka Māmani Lahí pea ‘oku kau ki ai ‘a Tonga. Pea ‘oku fakafofonga’i ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Pea koe’uhí ko e faikehekehe ‘a e ngaahi taimi ‘o e ngaahi fonua, vahe fakasone ‘o māmani, pea ‘oku pau ke tau muimui ki he ngaahi fonua ‘oku nau tataki mai ‘a e fakataha, ‘a ia ‘oku fakahoko ia ‘i he ngaahi tekinolosia ‘o e ngaahi ‘aho ní ‘i he lea mo e ‘atā mo e ngaahi ‘ū me’a ko ia, pea ne fakahoko ‘a e fakataha ko iá ia mei ‘anepō ‘o a’u mai ki ‘anehengihengi, pea ko hotau ivi fakatangatá ‘oku fakatangata pē. Fiema’u pē ke fai ha ki’i mālōlō kae toki hoko atu ‘a e ngāue. Ko ia mahalo na’a toki faingamālie ‘Eiki Sea ke me’a mai ‘a efiāfi ke hoko atu ‘a e fatongia.

Ua, koe’uhiā ko e fuofua fakahoko fatongia atu pē eni ‘a e motu’a ni ‘i he lakanga ko ení, ‘oku ou to’o ‘a e ki’i taimi ko ení ke ‘oatu ‘a e fakamālō Hou’eiki tuku mai ho’omou falala ki he fakahoko ‘e he motu’a ni, fatongia mamafa ko eni, Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, ko e langolango pē ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ia mo ha fakahoko fatongia ‘e lava, motu’a vaivai pē eni ia mo ta’e’iloa, taau pē ‘oku ‘i ai ‘a e tokotaha ‘oku fai ki ai ‘a e tautapa, mo e kole ivi ke fakahoko ‘aki ‘a e fatongia.

Ko ia ‘oku ou fakatauange pē ki he ‘Otua ke ne ‘omi ha ivi mo ha maama ki he motu’a ni ke fakahoko ‘aki ‘a e fatongia kuo tuku mai ‘aki ho’omou falala, fakahoko fatongia ki he Fale Alea ‘o Tonga, kae’uma’ā ‘a e kakai ‘o e fonua. Mālō ‘aupito Hou’eiki, pea ‘oku ou kole ke hoko atu ‘etau ngāue, tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

(Liliu ‘o Kōmiti Kakato (10am))

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e ‘afio ‘a e Ta’ehāmai, ‘i hotau lotolotonga, ko ha ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a. Tapu mo e Tu’i ‘o Tonga, tapu mo e Ta’ahine Kuini, tapu foki ki he Tama Pilinisi Kalauni, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo, tapu kia Ata pea mo e Hou’eiki ‘o e fonua, Ha’a tauhi fonua, Ha’a tauhi lotu, kae’uma’ā ‘a e tangata’i Tonga mo e fefine’i Tonga kotoa pē, ‘oku taka ‘i he malu ‘o e fuka mo e ki’i fonua ‘oku tu’u ‘i ‘ōseni, pea pehē ...

Taimi: 1015-1020

Sea Kōmiti Kakato: ... ki ha kau Tonga pē ki ha kau kauvai ‘oku nau tu’u mei muli na ha pongipongi pehē tau fakafeta’i kei Tonga pē ‘a Tonga, tau fakafeta’i ki he ‘Otua Mafimafi. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga fakatapu makehe heni ki he ‘Eiki Sea ko e Tokoni Sea fuofua taimi ke lākai e ma’u e fatongia mau talamonū atu he ma’u ho sea he pongipongi ni kei fakalaumālie koe he ‘Otua. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele kae‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai, talangata mu’a ‘iate kita ‘o fai kitu’a mama’o he ngaahi tala fakatapu kuo fokotu’u ‘i Fale ‘Eiki ni kae ‘atā mu’a ki he motu’a ni ke fakakakato atu ‘a e fatongia kuo tu’utu’unia he Fale ni mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia kei toka atu ai e fatongia pongipongi ni.

Ko ia ai Hou’eiki mālō ho’omou laumālie lelei ko ‘etau ngāue ni ko e ngāue ‘oku folau mo e loa ko e folau ia ‘oku ‘ikai ke tokamālie pē tokama’u kā ko e folau ia ‘oku toka ia he vaha mohe ka ko ha ta’e’iloa pehē ‘o ha vaha mohe he to’o fatongia ‘a e ‘Eiki Palēmia ke falala ‘a e Tu’i ki hono Pule’anga mo e langa hake ‘a e lelei fu’u ‘a e kakai ko **Sihova hoku talitau’anga** mahu’inga pē taimi Hou’eiki ‘etau ngāue kā ko u lave’i ‘oku mou fiema’u pē ke mou tālanga pē kā ‘oku ma’u ai e ‘uhinga ko eni ke mou feme’a’aki pē mo kei fakamahu’inga’i ‘a e mahu’inga ‘o e taimi. Ko e Lao ia ko eni ko e lao mahu’inga ‘aupito he ko ‘ene fokotu’u ‘e he Pule’anga mo e fa’unga ‘o e fakamānava hake ‘o e fonua pea ‘oku ou tui au ‘oku ‘ikai ke tau manavasi’i kitautolu ia ki he *COVID* tau ilifia tautolu ko e hā e fe’amokaki talu eni e folau ‘a Tonga ni ia mei he 1862 te’eki ai pē te’eki ai pē ke tuenoa hotau Tonga ‘atautolu, kā ko e taimi ‘oku mahu’inga ‘oku ‘iate kimoutolu Hou’eiki ko u lave’i hifo ‘oku kei fai pē ‘a e fema’a’aki ‘i he Lao e Fakahū atu e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga Lao Fika 5 to e ‘i ai pē mo hono ngaahi ‘asenita mo e ngaahi fa’unga ngāue e Pule’anga ke nau nonga mo e mahu’inga ‘o e lao ko eni ke ngāue’i hotau Pule’anga ‘i he ta’u ni ki he ta’u fo’ou, pea ko ho’omou ngaahi feme’a’aki ko ia e ngaahi fo’i fono ‘e fonofono’aki hotau vaka, kā ‘oku ‘i ai ha fono ‘oku ‘ikai fe’unga ia tuku ia, tuku ia he ‘e maumau e fuo ia e vaka pea he ‘ikai ke fu’u lata mai ‘a hotau fonua ‘o tautolu ki he folau hotau ki’i vaka. Ko hotau ki’i vaka ke tau fononga ‘i he ‘ātakai ‘oku mo’ui pē Tonga ia he Tonga kā **ko Sihova ko hoku talitau’anga** ko u pehē ke fe’unga hē kae hoko atu e feme’a’aki ‘e Tongatapu Fika 8, Fika 9 ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku *signal* mai e Minisitā Pa’anga ko ‘ene lava pē ia tau fononga leva na’e ‘i ai mo e...te’eki ke ‘osi e malanga ‘a Tongatapu Fika 8 pea te mou hokohoko lelei ko u lave’i pē mahalo ko ‘etau faka’au eni ki Fale he ‘ikai ke tau to e takamilo na’a hangē ko e motu’a ‘eku kui ‘i Fātumu lau e takamilo, takamilo, takamilo me’a hake e Faifekau Fātumu ko ho’o takamilo faka’osi pē eni ko e laumālie ia ‘oku fiema’u Hou’eiki, me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu ki he Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, pehē ki he Hou’eiki Nōpele ‘o e fonua kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga ‘a e Kakai. ‘Eiki Sea ‘oku fiefia ‘a e motu’a ni ho’o nofo mo tutuki ‘Eiki Sea he siate folau ‘o e ...

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... ta'ú, mo e fakalotolahi. Ko e vaka 'o e fonuá, pea mo Ha'a Moheofó, kuo senituli 'ene folaua e ngaahi tahi mo e ngaahi peautā 'o e fononga'angá, ka 'oku kei folau pē. Mahu'inga ia mo e kaveinga 'oku fakamanatu 'e he patisetí, ko **Sihova hotau Hūfanga'angá mo hotau Talitau'angá**. Ko Ia pē ia te ne fakaa'u 'etau 'amanakí. Neongo 'oku 'i ai e taimi 'oku hangē kuo mole mo siva 'etau 'amanakí ko e 'uhingá ko e ngaahi peautā 'o e hala fonongá. Hoko mai pē 'a *COVID-19* 'oku ha'u mo hono fekau, kae 'uma'ā 'a e ngaahi talopiki faka-saikoloné. Ka 'oku hoko ma'u pē 'Eiki Sea foki 'a e ngaahi peautā 'o e hala fonongá, 'oku ne to e 'omai ha ivi 'oku lahi, pea 'oku ne to e fakaava mo ha faingamālie 'oku lahi ange, ma'a e fonuá.

'Eiki Sea, 'oku 'i ai e konga 'i he fakamatala pa'anga 'a ha kautaha, ko e konga ia 'oku fiema'u ke fakahaa'i 'i he fiema'u faka-tauhito'hí ia 'Eiki Sea, 'oku 'i ai ha ngaahi me'a kehe 'oku 'ikai ke kau he fakamatalá, ngali te ne uesia 'a e tu'unga 'o e fakamatala pa'angá he ta'u takitaha. 'UHINGA ia 'eku fakahoha'a he pongipongi ní 'Eiki Sea, ko e ngaahi *event* 'oku hoko he fononga atu ko ení, 'e lava pē ke ne uesia 'etau patisetí. Tukukehe 'a e ngaahi hoha'a ia 'oku 'osi lave au ki ai he *COVID-19* ko e saikoloné.

Fakahā Pule'anga fakafuofua 14 miliona fiema'u ki he Pule'anga ke

'Eiki Sea, ko e 'uluakí ma'u 'e he motu'á ni 'a e tohi pea mei he Fakafofonga Lao 'a e kautaha ko e *Kacific* kautaha satelaite eni 'Eiki Sea mei Nu'usila, fiema'u ke totongi 'e he Pule'angá 'a e US\$5.7 miliona, ko e 'uhingá ko e aleapau na'e fai 'i he ta'u kuohilí, 'e taha 'o e Hou'eiki Minisitā pea mo e kautaha ko ení. 'Eiki Sea, 'oku fakatupu hoha'a ia ki he motu'á ni, fakatupu puputu'u, he ko e 'uhingá 'Eiki Sea, ka fai atu 'a e ngāue ko ení 'o hoko 'a e ..

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā, kātaki angé 'o ki'i fakahoko mai ke ki'i maama he 'oku 'ikai ke ma'u ia 'e he motu'á ni. 'Oku mo'ua ki he hā 'a e Pule'angá?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ki he kautaha satelaite ki he *Pacific Limited* pea mei Nu'usila. 'Oku nau fiema'u nau 'eke mai ke totongi 'e he Pule'angá 'a e mo'ua ko e US\$5.7 miliona, felāve'i pea mo e aleapau na'e fai 'e he Pule'angá, ki he fengāue'aki mo e kautaha satelaite ko ení 'Eiki Sea. Ka mo'ua 'a e Pule'angá 'i he aleapau ko ení 'Eiki Sea, te ne uesia hangatonu 'e fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 14 miliona Tonga 'a e patiseti 'a e Pule'angá ki he 20/21.

'Eiki Sea, 'i he konga fakafiefiá 'Eiki Sea, 'oku ou fie fakahoko atu ki he Falé ni Sea, na'e lava lelei 'a e alea pē ko e *negotiation* pea mo e kole 'a e Potungāue Pa'angá, 'a ia na'e taki ia 'e he *CEO* pea mo e timi mei Fale Pa'angá, fengāue'aki pea mo e *ADB* mo honau Fakafofonga 'i Tongá ni Tatafu Moeaki, mo e ngaahi *regional* ngaahi kautaha ko ení 'a e Pangikē 'a 'Esia. Ko e kole tokoni 'a e Pule'angá ke fakalahi mai 'a e tokoni 'a e *ADB* ki he fonuá, ko e 'uhingá ko e ngaahi peautā ko ení 'o *COVID*. Angamaheni pē ia 'a e tokoni fakata'u mai 'a e Pangikē 'o 'Esia, pē 'oku fa'a 'iloa he fakamatalá ko e tokoni faka-patiseti, pē ko e *budget support*, ko e pa'anga 'e 5 miliona ki he ta'u. Ka 'i he ta'ú ni 'Eiki Sea tu'unga 'i he uesia 'a e tu'unga faka-'ekonōmika 'a e fonuá, na'e fai ai 'a e kole mavahe ki he Pangikē 'a 'Esia, ke 'omai mu'a ha'anau tokoni mavahe, ke tokoni ki hono tokoni'i mo hono pukepuke mo hono langa hake 'a e tu'unga faka-'ekonōmika 'a e fonuá, pea 'oku nau tali lelei ai ke fakalahi hake 'a e tokoni mavahe ko ení mei he 5 milioná ki he 12.2 miliona 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'a e motu'á ni 'e ma'u 'a e pa'anga ...

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Pa'anga: kimu'a he 'aho 30 'o Suné. Pea ko hono mahu'inga faka-Tonga 'Eiki Sea fe'unga ia mo e pa'anga 'e 26 miliona. 'Eiki Sea 'oku fakamo'oni'i heni 'Eiki Sea 'a e tu'uma'u 'a e Pule'anga pea mo e Potungāue 'i he 'amanaki lelei ki he kaha'u. Neongo e faingata'a 'oku hake he fonua pea mo e māmani ka 'oku fai e fengāue'aki pea 'oku tala ia 'i he lahi e ngaahi 'ofa pea mei he ngaahi sino fengāue'aki kae 'uma'ā e ngaahi fonua fengāue'aki ki he pou pou pea mo e tui ki he kaveinga ngāue mo e Patiseti kuo fokotu'u he Pule'anga ki he 20/21.

'Amanaki lelei atu Pule'anga ki he Patiseti fe'amokaki 60 miliona

'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ki he 20/21 pea ko e anga pē ia hono teuteu ha fa'ahinga patiseti he 'ikai ke tau teuteu 'o makatu'unga 'i he *scenario* ko ē te tau sai pē pē te tau sai 'aupito. Ko e mateuteu kuo pau ke tau hanga 'o ngāue'aki e ngaahi fakakaukau ko e kovi taha eni te tau a'u ki ai ka hoko mai. Pea 'i he'etau mateuteu ko ia 'Eiki Sea, lolotonga pē 'oku fai e ngāue ia he fonua. Pea 'oku tau tu'amelie tautolu ki ha ta'u ngāue lelei 'o lava 'o fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue mahu'inga 'oku tokanga ki ai e Pule'anga ke fakahoko ma'a e fonuá he tala 'e hai 'Eiki Sea ko e hoko mai 'a e *COVID* 'e tuku ai hono langa fakalalakaka e fonua ni ka tau nofo pē ke fuhu mo *COVID*. 'Oku 'ikai ke tau ma'u ha 'ilo fe'unga ke tau kumi ha faito'o mo e hā fua 'a e ngaahi me'a ko ia. Ko 'etau ngāue pē 'oku faí hangē ko e pou pou kuo fai ko 'etau teuteu 'a e me'a ko ē 'oku tau ala lava 'o fai. Pea toki kanoni 'aki ai he'etau tui mo 'etau falala ki he, hangē ko e kāpasa mo e kaveinga folau kuo fokotu'u **ko Sihova hotau hūfanga'anga mo hotau talitau'angá**. Ko e me'a ia 'oku 'asi mai he 'aho ni 'Eiki Sea.

Ka ko e sio 'a e motu'a ni ki he kaha'u 'oku 'i ai 'a e maama mo e tu'amelie ki ... 'e sai ange pea 'e lelei ange 'o 'ikai hangē ko ia 'oku *forecast* 'e 'i ai tōnounou 60 miliona. Pea hangē ko e fakamalanga ko u fa'a fai ko e tangata tufunga pē ko e tangata 'enisiniá ko 'ene to'oto'o 'ene kato me'angāue kuo pau ke mau e me'angāue kotoa pē. Ko e teuteu ki he taimi 'e hoko ai ha faingata'a. Ka 'i he hala fonongá 'oku fai pē ngāue ia. Pea 'oku 'ikai ke mole ai e 'amanaki ia. Pea 'oku 'ikai ke si'i ai hotau ivi 'o tautolu. 'Oku hoko e faingata'a ia 'Eiki Sea ke ne fakalahi hotau ivi, fakamālohi'i 'etau tuí pea ke tau ngāue. He 'ikai ke tau tokoto pē 'Eiki Sea 'o lotu pē mo tali ki ha *COVID* ke 'oua na'a ha'u, 'ikai fehalaaki ia mo e fakahinohino. Kuo pau ke tau lotu pea ke tau ngāue pea fokotu'u mo e ngaahi kaveinga ngāue 'Eiki Sea pea tau folau 'i he'etau 'amanaki lelei tokoni mai e 'Eiki ki hono taki 'etau fononga 'Eiki Sea.

Fakama'ala'ala ki he faitu'utu'uni Pule'anga fekau'aki mo e fefolau'aki vakapuna

'Eiki Sea ko e faka'osi pē 'Eiki Sea ko e kautaha vakapuna nau lave ki ai kuo tali 'e he Pule'anga ia ke fokotu'u 'a e kautaha vakapuna 'a e fonuá. Ka ko e fehu'í ko e hā lahi hono tālanga'i he 'eá pea mo e *social media* he ngaahi 'uhinga kehekehe 'osi fakahoko he Pule'anga 'Eiki Sea hono fatongia totonu pē, vakai'i e tu'unga ke lava ke fai ha tokoni fakafo'ituitui, ko e hā e founa lelei taha, faitu'utu'uni e Pule'anga 'Eiki Sea ko e founa lelei taha ke tokoni ki hono langa e 'ekonōmika 'o e fonua ni mo hono langa e *industry* ko eni ke ala atu e Pule'anga 'i he taimi faingata'a ko eni ke fakapa'anga 'a e ngāue ko eni pea ke fakalele. Pea ka 'i ai ha taimi kuo lele 'i

matangi ‘a e ngāue ko eni ‘Eiki Sea pea toki tuku atu. Toki tuku atu ia ki he *private sector* ko e founda pē ia ‘oku fai ‘e māmani, ngaahi kautaha vakapuna, toki pukepuke ai pē he Pule’anga ia ha *share* ...

<009>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... *minority* ko e ‘uhingá he ‘oku mahu’inga ‘a e totongi pea mo e ngaahi *fee* ko ē ‘oku ngāue’akí ke lava ‘o fe’unga mo feau e fiema’u ‘a e kakaí. Hangē ko e tangi pea mei he Tokelaú pea pehē foki ki Vava’u ‘Eiki Sea.

Kole ki he Fale Alea ke nau laumālie lelei kae hoko atu alea’i Patiseti

Ka u faka’osi ‘Eiki Sea ‘eku malanga he pongipongi ní ‘Eiki Sea. Ko hotau vaká ē kuo tau toho ke tau folau. Toe pē uike ia ‘e ua ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fakamanatu atu pē ki he Hou’eikí ‘Eiki Sea ko e fo’i fakapona ko ē ‘oku taula ai he uike ‘e tolu ko ení kuo tau mei a’u tautolu kuo tau mei taulanga tautolu. Lahi e ngaahi ngafa fatongia ia e Pule’angá. Lahi e ngaahi Lao ia ‘oku kei fokotu’utu’u mai ke fakakakato ‘Eiki Sea. Ko u kole atu ki he Hou’eikí mou laumālie lelei kae lí e maeá kae tukuange hotau vaká ka tau ‘alu ki he ‘Esitimetí he ko e Laó ia ‘Eiki Sea. Mālō e ma’u faingamālié.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā. Hou’eiki ko e le’o ē mei he Pule’angá. Ko e lotu ē mo e ngāué. Na’a tau mo’utāfu’ua pea tau mo’unofoa ‘i he’etau langalanga fale ‘i hotau Fale ni ‘i he’etau fetaliui’aki pea mo e Kapinetí fa’unga pule fonuá pea te tau langa ha taua Pēpeli pea tau lea kehekehe. Ka ‘oku fiema’u e taimí ko ē ‘oku toe e uike ‘e ua. Mahu’inga ma’u pē hotau fatongiá ko ‘etau ngāue he ‘oku tatali e kakaí. Na’a tau taula tu’u heni kae hoko e ‘ū me’a ‘oku hoko ‘i ‘Amelika ‘i hotau ki’i fonuá ‘oku lolotonga nonga pē hotau fonuá ‘i he’etau ngāue mei he loto fale ko ení. Hou’eiki mou fakatokanga’i e taimí ke hangē ko e lea ‘o e ‘uhinga ‘o e fale talitau’angá *a mightier touch of an architect*. Ko e ‘atītekí eni ko e lotu mo e ngāue ka tau ngāue kae tapuaki’i hotau Tongá he ‘uhinga ‘o e ‘Otuá ko e talitau’angá.

‘Oku ‘ia moutolu e laumālie lelei ‘o e kole mei he Pule’angá mou fakaavaava ka tau nga’unu he kuo vave e taimí. Me’a mai Fakafofonga kae fakamolemole ‘oku ‘ikai ko ha’aku tafulu’i kimoutolu ka ko ‘eku hanga pē ‘o *alert* atu pē. Ko e taimi ē ‘oku talamai toe pē uike ‘e ua. ‘Eiki Minisitā nounou pē? Ko ho me’á ko e ‘uhingá ko e *issue* lōloa eni ia ‘e hoko atu ai ‘a Tongatapu 9 ‘a 8 ka ko u loto ke fakamā’opo’opo pea nounou ‘aupito ho’omou me’a malangá. Kuo tāpuni e peesí ia. Ko e peesí ē ‘oku fa’o ai ‘a e pa’anga ‘a e Pule’angá. ‘Oku fiema’u ke fai mo tufa ‘a e pa’angá kae fakalao’i ‘a e pa’anga ko iá kae kumi he ‘e he fonuá ko fē ha’anau malohingá ke fakatu’umālie mo fakamānava kinautolu mo laka atu ai e Pule’angá. Mālō me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’ú na Sea pehē foki e fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Kapinetí. Fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpelé pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. ‘Eiki Sea mālō mu’a ho laumālie lelei ki he pongipongi ni pea ‘oku ‘i ai e fiefia makehe ‘i he finemotu’a ni he vakai atu ki he Feitu’ú na fakalaumālie ‘aupito pea ‘oku fakafiefia ma’u ha loto lahi ke fai ‘etau ngāué.

‘Eiki Sea ‘oku ou tui ko e malanga ko ení te u fakahokó ‘oku ou kole atu pē ke ‘omai ke tuku mai mu’a ha’aku ki’i taimi he ‘e tokoni lahi ‘aupito ‘eku fakamalanga ko ení ki he ngaahi fiema’u fakama’ala’ala fekau’aki pea mo e polokalama tanu halá. Pea ko u tui Sea kapau ‘e laumālie lelei pē e Feitu’ú na te u hoko atu ka ‘ikai pea to e tuku pē ‘eku malangá ka ko e hā pē me’a ‘a e Feitu’ú na.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ‘oku ke mea’i pē ‘a e fokotu’u e taimí homou tēpilé. Ka ko e me’a ko e fefine koe tukukehe ho tu’unga Minisitā te u faka’apa’apa kia koe ko ‘eku fa’ē koe pea te ke malanga vave ke hangē ha fa’ē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakafeta’i. Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oua ‘e vave ke ngutu lau ‘oua ‘e vave ke lea ki he kaungā’apí lea pē hotau ‘apí ‘oua ongo ki he kaungā’apí na’a tau kē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oatu pē ho’o miniti pē ‘e nima. Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘I he’eku lave’i Sea lave’i vaivai e finemotu’a ni ko e taha ‘o e tōpiki pē kaveinga manakoa taha ki he Hou’eiki kotoa pē ‘o e Fale ...

<002>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ‘Eiki ni ko e hala pule’anga pea mo e ngaahi fiema’u vivili ki he hala pule’anga pea ‘oku hā kotoa pē ia ‘i he miniti ‘o e Fale ni. Ko e taha foki eni Sea ha kaveinga mahu’inga ki he kakai ‘o e fonua pea mo e anga ‘enau fiema’u pea ‘oku ou pehē ‘e au Sea ‘oku fe’unga pē ia ke to’o ha taimi lahi ‘i he me’a ‘oku ‘i ai ‘a e loto ‘a e kakai.

Pea ‘oku ‘ikai ko ha kaveinga fo’ou eni Sea ke tālanga’i ‘i he Fale Alea ‘o Tonga ‘o fakatatau pea mo e ngaahi lēkooti ‘o e feme’a’aki ‘i he kuohili ‘o a’u mai pē ki he ‘aho ni. ‘Eiki Sea, ‘i he’ene pehē leva, ‘oku ou kole atu pē Sea na’a lava ke tukumai mu’a ke u malanga pea kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i pē ko ha ngaahi tokoni, ke tuku ke toki tali ia ‘i he ‘osi ‘a e malanga ‘a e finemotu’a ni.

Pea ko e taha ‘o e ngaahi *issue* mahu’inga pē ko e me’a ‘oku fiema’u ke fai ha tokanga lahi ‘aupito ‘a e finemotu’a ni pea pehē ki he ngaahi fiema’u ko eni pea mei he Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni pea pehē ki he kakai ‘o e fonua ‘a e fakama’ala’ala ki he Polokalama Tanu Hala. Pea makatu’unga mei he vīsone pea mo e taumu’a ‘o e ngāue fakataha kuo ‘osi me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia pea pehē ki he’ene Kapineti ‘a e faka’amu pea mo e loto lahi ke fakahoko ‘a hono tanu kotoa pē ko hono ngaahi kotoa ‘a e ngaahi hala ‘i Tonga ni. Mei he Ongō Niua, a’u mai pē ki Vava’u Lahi, Ha’apai, ‘Eua, a’u mai pē ki Tongatapu ni. Koe’uhi Sea ko e fiema’u eni ‘a e kakai ‘o e fonua.

‘I he ‘a’ahi na’e fakahoko ‘e he tangata’eiki Palēmia pea pehē ki he Hou’eiki Kapineti, pehē pē Sea ki he ngaahi ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘oku fakahoko ‘e he kau Fakafofonga ‘a e Kakai pea pehē

ki he Hou'eiki Nōpele. 'I he ta'u kotoa pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi līpooti 'oku fakahū mai ki he Fale ni, pea ko e taha 'a e ngaahi fiema'u vivili mo e kole 'a e kakai 'o e fonua ko e tanu 'a honau ngaahi hala. Nau ngaahi hala ko ē 'i honau ngaahi kolo pea pehē ki he ngaahi hala ko eni ki 'uta.

Ko e fehu'i Sea. Ko e hā nai 'a e 'uhinga 'oku fiema'u ai 'e he kakai ke ngaahi honau ngaahi hala? Ko e tali ki ai Sea 'oku faingōfua 'aupito, ke nau lava 'o a'u ki honau ngaahi 'api nofo'anga. Ko e ngaahi langa fakalakala faka'ekonomika. Ko 'enau ngaahi ma'u'anga mo'ui ki 'uta. Ki he ngaahi 'apiako, ki falelotu, ki ha feitu'u pē 'oku 'i ai ha kongā kekelele pea ke lava 'o fakamahu'inga'i fakapa'anga pea ke 'i ai ha *value* 'o e kongā kekelele kotoa pē. Ke tokoni'i fakapa'anga 'a e ngaahi fāmili, pea mo e kakai 'o e fonua 'i he kongā kekelele kotoa pē 'oku nau ma'u.

'I he taimi 'e a'u ai 'a e hala pule'anga ki he kongā kekelele ko ia, 'e malava ke hiki hake ai 'a e *value* pē ko e mahu'inga fakapa'anga 'o e 'api pē ko e kongā kekelele ko ia ke to e mā'olunga ange. Pea ko e taha ia 'a e me'a te tau lava ai 'o tokoni'i fakapa'anga ai 'a e kakai 'o e fonua, 'aki 'etau tokoni'i 'a e kakai ke hiki hake ki 'olunga 'a e mahu'inga fakapa'anga honau ngaahi 'api pea mo e kongā kekelele, ke teuteu atu ai ki ha taimi 'e hū mai ai ha kau 'inivesitoa mei tu'apule'anga 'o fakahoko ha ngaahi langa fakalakalaka 'i Tonga ni ke to e tu'umalie ange ai 'a e kakai 'o e fonua.

Fiema'u ha hala pule'anga lelei ki he hao mo e malu fefononga'aki kakai

'Oku mahu'inga 'a e kongā kekelele kotoa pē Sea, kapau te tau ngaahi ha hala pule'anga ki ai pea kapau he 'ikai ha hala pule'anga ki ai, 'e 'ikai ke fu'u fēfē 'a e lahi ia hono mahu'inga fakapa'anga 'o e kongā kekelele ko ia. Ko e ngāue ko eni, ko 'etau tokoni'i fakapa'anga ia 'etautolu 'etau kakai kotoa pē 'o e fonua ko eni pea mo e ngaahi fāmili 'oku nau fiema'u ha hala 'oku lelei ke 'aonga 'enau totongi laiseni faka'uli pea 'aonga 'enau totongi 'enau ngaahi kuata pea mo e ngaahi me'a pehē. 'Oku fiema'u Sea ha hala pule'anga 'oku lelei koe'uhi ko e hao mo e malu 'a e fēfononga'aki 'a e kakai 'i he hala pule'anga. 'A ia 'oku fiema'u 'e he kakai ha ngaahi hala...

<003>

Taimi 1040-1045

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'oku *accessible* pē *connect*, ke lava 'o fakaa'u kinautolu ki he 'enau ngaahi fiema'u mo e ngaahi langa fakalakalaka fakalukufua 'a e fonua. 'Oku tala ha takilelei 'o ha Pule'anga Sea pea mo hono fa'unga Pule'anga pea mo hono Kāpineti pea mo hono Fale Alea 'i ha 'i ai ha hala pule'anga 'oku lelei ki ha hala pule'anga 'oku 'osi tanu lelei pea valitāa'i ki he 'api kotoa pē 'i Tonga ni, pea mo Tokelau, pea ke tatau mo vahevahe tatau mo vahevahe ke taau pea ko e pule lelei ia Sea. Pea ko e pule ia 'a e lao 'i ha fonua 'o hangē ko Tonga ni. Pea ko e pule fakatu'i fakakonisitūtone, fakatemokalati, pea ke 'inasi ai 'a e kotoa 'o e kakai kotoa pē 'i Tonga ni, pea mo e ngaahi vāhenga fili kotoa pē, kolo kotoa pē, pea mo e fāmili kotoa pē 'o tatau pē 'a e ngaahi hala pule'anga 'i Nuku'alofa ni, pea mo e ngaahi hala hala pule'anga 'i he ngaahi kolo ki 'uta, pea mo e ngaahi 'otu motu 'i Tokelau 'oku to e mama'o atu. Pea ke tau ma'u 'inasi mo faingamālie 'i he hala pule'anga lelei mo e ngaahi hala kuo 'osi tanu pea mo valitā, ki he kakai 'oku nau ma'u koloa, pea pehē foki ke tatau ki he kakai 'oku to e masivesiva ange, pea ke tatau ki he taha kotoa pē 'i Tonga ni.

Ko e fo'i laumālie ia Sea 'oku nofo ai 'a e vīsone 'a e 'Eiki Palēmia pea mo ene *leadership* 'oku ne feinga ke tataki 'aki 'a e Pule'anga ko eni. 'Oku 'ikai ha to e 'uhinga kehe ia mei ai Sea, 'oku ne fiema'u ke tanu, pea tanu mo valitā kātoa 'a Tonga ni, ke mahino ki he kakai 'o e fonua 'oku 'uhinga ki ai 'a e Konisitūtone kupu 4, ke tatau 'a e lao ki he tokotaha kotoa pē, pea ke tatau 'a e polokalama tanu hala ki he tokotaha kotoa pē, he'ikai ke lava ke tau tanu ha 'api kae li'aki ha 'api, pea he'ikai ke lava ke tau tanu ha kolo kae li'aki ha kolo, 'oku 'ikai ko e pule lelei ia Sea, 'oku ou ui 'e au 'a e me'a ko ia Sea ko e pule kovi, pea 'oku 'ikai ke u pou pou'i 'e au.

Sea 'oku 'i ai ē ki'i fakatātā...

Sēmisi Sika: Sea kau ki'i fakatonutonu atu pē, fakatonutonu nounou pē kae hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, 'Eiki Minisitā ko e fakatonutonu ē pea 'oku ou lave'i 'e ki'i vavevave pē kae fakamā'opo'opo mai ho'o me'a, ko hono 'uhingā kimu'a pea fai 'a e fakatonutonu, ko e houa 'e 8 'oku fakalao'i 'e he ngāue 'a e Pule'anga. 'I he Fale Alea 'o Tonga hangē ko e me'a 'oku fakatokanga mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, houa pē 'e 6 'oku puke ai kitautolu heni, houa 'e 4 'oku tau 'i he Fale ni ai. Ko e ki'i taimi nounou ko eni, tau feinga'i ke ma'u 'a e fo'i houa 'e 4, kae 'oua te tau lava'i 'a e fo'i houa 'e 4 'i he 'aho, ha ki'i houa pē 'e 2, si'i 'aupito 'a e taimi.

Hou'eiki mou fakamahu'inga'i 'a e taimi, ko e 'uhinga kae ngāue mo 'etau ngāue, hoko atu. Fakatonutonu pea fakamā'opo'opo mai 'a e 'Eiki Minisitā kae lava kae nga'unu hotau Fale.

Sēmisi Sika: Tomu'a 'oatu pē 'eku pou pou ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakamaau ko ē 'a e ngaahi vīsone mo e taumu'a ko ia 'o e tanu hala, pou pou atu ki he langa fonua 'oku fakahoko. Ko e faaktonutonu Sea, ko e fo'i kongā ko ē kimui ni 'oku pehē ko e 'oku pule kovi 'okapau 'e tanu ha ni'ihi ha kolo pē ko ha feitu'u kae li'aki ha kolo. Ko e fakatonutonu ia Sea. Ko e fakatonutonu 'oku pehē ni ia. 'Oku fakapotopoto ke tukutuku atu ha ni'ihi ke feilaulau he 'e ngata pē ki'i ivi 'i he ni'ihi. Ko e ivi he'ikai ke ne fakakakato 'e ia mei hē 'o tau ki hē, ko e ki'i ivi 'oku si'isi'i pea 'oku tau 'osi mea'i kotokotoa pē. 'A ia 'oku 'ikai ke tonu 'a e pehē ko e pule kovi, ko e fakatonutonu ko e pule fakapotopoto hono tuhani ke 'ai pē 'ihi ki'i tatali 'a e ni'ihi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga 'a e fakamaama lelei, Minisitā, fakamā'opo'opo mai.

Ngaahi Lao 'e 4 makatu'unga ai vīsone & palani ngāue e Pule'anga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. 'I he faka'osi ko ē 'eku fo'i sētesi 'i he anga 'a e vakai 'a e finemotu'a ni, kaekehe Sea, ka u hoko atu. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i Lao 'e 4 Sea 'oku makatu'unga mei ai 'a e vīsone, palani ngāue mo e fokotu'utu'u ngāue, pea mo e fiema'u ke liliu 'a e founga ngāue 'o e tanu hala pule'anga, mei he founga motu'a ki ha founga 'oku fo'ou mo to e *innovative* ange kae lava ke tau fakahoko ke tofuhia kātoa ai 'a Tonga ni. 'Oku fakatefito ai 'a e ngaahi lao mahu'inga ko eni 'e 4. Ko e 'uluaki lao Sea, ko e Konisitūtone 'o Tonga, kupu 4, kuo pau ke tatau...

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...Tatau 'a e lao ki he tokotaha kotoa pē, ua Lao ki he Hala Pule'anga talu mei he 1920 hono fa'u pea ko e kongā ia 'emau liliu 'e he potungāue pea mo e ngāue lahi 'oku fakahoko 'e he potungāue ke fai ha monomono ki he lao ko eni koe'uhī kuo senituli 'a e lao ko eni pea 'oku fiema'u ko e hala pule'anga ke hoko ia ko e fatongia ia e Pule'anga ke nau ngaahi pea nau *maintain* mo tokanga'i e hala ko ia ke lelei mo faka'ofa'ofa ma'u pē ki he fefononga'aki, pea 'i he taimi tatau Sea 'oku ke fakapa'anga'aki 'o e hala pule'anga mo e founa totonu ke langa'aki ai 'a e ngaahi hala pule'anga mo hono sivi'i foki.

Ko e Lao hono tolu Sea 'a ia ko e lao ko eni 'oku 'amanaki ke fakahū mai ki he Fale ni ko e Lao ko ē ki he Fefononga'aki ko ē 'i he Hala Pule'anga, pē ko e *Traffic Bill* 'oku 'amanaki ke fakahū mai ko e Lao ko ia ko e meimei ta'u eni 'e 60 'a e fo'i Lao ko ia pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi tānaki mo e ngaahi liliu monomono kuo fakahoko ki ai 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a ko eni ki he tui leta 'a e faka'uli pea mo e pāsese mu'a taimi ko ē 'oku te faka'uli ai 'oku 'ikai ke ngofua ke te telefoni pē te ke siofi 'ete telefoni *text* pē te ke *Facebook* lolotonga 'ete telefoni, fiema'u ko e ni'ihi ko eni ko ē hotau kāinga ko ē 'oku nau ōmai pea mei muli mo e kau folau 'eve'eva 'oku nau ōmai pea mei 'Aositelēlia pea mo Nu'usila pea mo 'Amelika pea he 'ikai ke nau to e fiema'u ke nau to e ō mai ki Tonga ni 'o 'ai ha'anau laiseni ke lava 'o faka'uli heni 'oku tatau pē mo e taimi ko ē 'oku tau fa'a folau atu ai ki he ngaahi fonua ko eni 'oku 'atā pē ke tau faka'aonga'i 'etau ngaahi laiseni faka'uli ko ē 'i Tonga ni 'a ia 'oku pehē 'a e fengāue'aki mo e ngaahi fonua ko eni.

'I he taimi tatau Sea lahi 'etau vakai atu ki he kau faka'uli 'e ni'ihi 'oku nau faka'uli pē mo huki e fanga ki'i fānau fiema'u ke ta'ofi 'aupito ia pea pehē ki he ope atu ko ē ha sino mo e ki'i leka ki tu'a fiema'u ke ta'ofi 'aupito. 'A ia ko e Lao ia ko ē ki he Fefononga'aki. Ko e Lao leva hono fā Sea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e potungāue ki ai. Ko e Lao ki he *Civil Engineering 2020*

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā lave'i 'oku fu'u lōlōa ho taimi he ko e Feitu'u na pē te ke to e fakamatala lao ko ena ka fakahū mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e fakama'ala'ala pē Sea ke to e mahino mo *flow* lelei ke tatau 'etau mahino 'i he polokalama tanu hala koe'uhī Sea

Sea Kōmiti Kakato: Pe'i me'a mai ke 'osi he 'e 'itengia au he Fale ni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea fakafeta'i koe'uhī Sea he na'e

Veivos Taka: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea

Sea Kōmiti Kakato: 'Io fakatonutonu kae hoko atu pē me'a 'a e 'Eiki Minisitā na'a tuputāmaki mai kā ko 'etau taimi 'oku mahu'inga

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'Eiki. Sea ko 'oku fakatonutonu he 'oku 'ikai ke 'i ai homau laumālie he me'a ko eni 'oku lolotonga me'a mai ai 'oku mau nofo pē mautolu 'i he me'a pē 'oku fai ai e feme'a'aki, mau pehē 'e mautolu 'e me'a mai pē he hala ko e me'a ia 'oku mau ko e 'uhinga kae toki tuku atu e Lao ia mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga, ko e 'uhinga e taki e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko e me'a 'oku tau lōlōa ai ko e 'ai ke 'ai e hala ko e Lao e hala ke lele ai e me'alele ko eni 'oku tau 'i he lolotonga 'i loto me'alele.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea ka te u a'u pē ki he fo'i kongā mahu'inga 'oku fiema'u 'e he ongo Fakafofonga ko ē

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe ke ke 'osi lelei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'O Ha'apai koe'uhī Sea na'e 'ikai ke mau talanoa 'oku nau ō nautolu ia ki he letiō 'o 'omai e ngaahi fehu'i na'e tonu ke tali kā 'oku ou fakamā'opo'opo kātōa eni e ngaahi fehu'i 'o 'omai leva ki heni ke me'a ki ai 'a e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Minisitā

Lau miliona pa'anga fakafoki he MOI ko e 'ikai faka'aonga'i

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia ai Sea mei he Patiseti ko eni ko ē 'a e potungāue fakahoko fatongia ai 'a e finemotu'a ni pea mei he 2016 ki he 2019 na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 18.1 miliona kuo fakafoki ko e 'ikai ke faka'aonga'i. Ko e lahi taha e pa'anga na'e toenga pea 'ikai ke lava 'o faka'aonga'i 'e he potungāue ko e ta'u fakapa'anga ko eni ko ē na'e toki 'osi na'e fe'unga pea mo e 8.3 miliona na'e fakafoki.

Ngaahi fiema'u ki he fakahoko e tanu hala ke fai

Ko e ngāue ko eni ki he hala pule'anga kuo 'osi maau hono mape'i maau mo e ngaahi *scope of works*, 'o fakatatau pea mo e feitu'u 'e fai ai 'a e tanu hala pea mo e ngaahi 'o e hala, ko e tanu hala 'oku fiema'u ke matolu hono talu pea 'oku 'i ai e ngaahi *layer* kehekehe 'e tolu 'e fai ki ai e tanu hala 'a ia ko e *layer* 'uluaki

Veivosa Taka: Sea tali he Minisitā ke u ki'i fehu'i

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku ou meimei a'u Sea ki he kilomita 'a Ha'apai

Veivosa Taka: Ko e ki'i fehu'i pē

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko u kole atu Sea na'a ku kole atu pē he Sea he kamata ke fehu'i 'i he hili pē eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko e feinga ko eni ke fai mo 'osi e me'a 'a e Minisitā ka tau hoko atu...

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ..'A ia Sea ko e ngaahi halá, ko e ngaahi halá Sea 'e *depend* pē ia 'i he feitu'u 'oku 'i ai 'a e hala ko iá. 'A ia kapau ko e feitu'u kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi hala, na'e 'osi valitā'i, 'e si'isi'i ange 'a e ngāue ki aí. 'Oku to e 'i ai mo e ngaahi feitu'u ia, 'oku to e fiema'u ke to e lahi ange ai 'a e ngāue koe'uhi ko e feitu'u ia 'oku to e ma'ulalo ange, pē ko e feitu'u ia 'oku to e ano lahi 'i he feitu'u ko iá. Kaikehe Sea, ko e fālahi ko eni ko ē 'a e ngaahi halá, 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi hala 'e ni'ihi 'oku 'i he mita 'e 4, 'i ai 'a e ngaahi hala 'e ni'ihi 'oku 'i he mita 'e 7, ngaahi hala 'e ni'ihi 'oku 'i he mita 'e 10-12 ka 'e *depend* pē ia 'i he feitu'u ko iá, mo e ngaahi me'alele pea mo e lahi 'o e me'alele 'oku lele 'i he hala ko iá.

Ko e matolu ko eni ko ē 'a e maká, pē ko hono tanu ko eni ko ē 'a e halá, Sea 'oku kamata 'i he mita 'e 300. 'A ia 'oku meimei fe'unga ia mo e fute 'e 1 'a e matolu 'a e maká. 'O hangē pē ko 'eku lave atu ko ē 'anenaí Sea, 'e *depend* kotoa pē ia 'i he feitu'u 'oku tu'u ai 'a e halá, lahi e me'alele 'oku lele 'i he hala ko iá, mo e kalasi 'o e me'alele mo e ngaahi me'a pehē. Kaikehe Sea, 'oku 'alu fakatatau pē eni pea mo e tu'utu'uni 'a e 'enisina sivilé, 'oku ne tokanga'i 'a e polokalama tanu halá, pea pehē ki he 'enisinia sivile 'o e Potungāué. 'I he'ene pehē leva Sea, 'oku 'avalisi pea fakafuofua 'a e lahi 'a e fo'i uta maka 'e taha, pē ko e fo'i *single load* 'e taha, fe'unga pea mo e toni 'e 5 pē ko e 3.8 *cubic metre per single load*. Pea kapau ko e lolí Sea, ko e loli toni 'e 10, 'e lau leva ia ko e fo'i *single load* 'e 2 'e uta 'i aí. Kapau ko e lolí 'oku toni 'e 20, ko e *load* leva ia 'e 4, 'o pehepehe ai pē.

Ko e matolu ko eni ko ē 'a e valitā Sea, 'e to e foki pē ki he lahi 'o e me'alele 'oku lele 'i he fo'i hala ko iá, pea 'e makatu'unga mei ai 'a e kalasi valitā 'e faka'aonga'í. 'A ia 'oku kalasi 'e 2 'a e fa'ahinga valitā te tau faka'aonga'í 'i Tongá ni 'i he tanu hala ki he Pule'angá. Ko e 'uluakí Sea ko e kalasi ko eni ko e *zip seal* pē ko e valita sipi silá, 'a ia ko e valitā ia 'oku fakahoko 'aki 'a e lahi taha 'o e ngaahi founga valitā 'i he ngāue valitā 'i Tongá ni he taimí ni. 'A ia ko e valitā makamaka ia, pea ko e valitā ia 'oku tau vakai atu ko ē ki ai 'i he ngaahi hala pule'angá 'oku makamaka pē petepete 'i he halá. Pea ko e totonu tahá ke 'ai 'o lōua'í pē lōtolu'í 'a e valitā 'i he fo'i konga hala Pule'anga ko iá, kae lava ke tolonga Sea. Pea kapau te mou vakai pē ki he ngaahi hala 'e ni'ihi 'i loto kolo, pea mo e ngaahi feitu'u 'e ni'ihi, mahalo pē na'a fo'i tu'o taha pē hono vali'í pea kuo 'osi kamata ke uesia mo luoluo 'a e ngaahi feitu'u ko iá, koe'uhi ko e kalasi valitā ko ení, ko e fo'i *layer* pē 'e taha na'e faka'aonga'í pē ua, 'i he feitu'u ko eni ko ē na'e ngāue ki aí.

Ko e founga leva hono 2 Sea, ko e founga 'e tahá ko e ..

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki Kapineti, 'oku ou fakatokanga atu pē kia moutolu, kapau 'oku mou loto ke lava ho'omou lao 'oku fokotu'ú, fai ho'omou *homework*. Ko e houa pongipongi ni, mei to'o kotoa pē 'e he Kapinetí, ka 'oku fiema'u ke nga'unu 'etau ngāué. 'Eiki Minisitā, fakamā'opo'opo mai ā kae toe ha miniti 'e 10 ki he si'i kakai 'oku nau fie malanga ko ē. Ko e fu'u ngāue ena ia 'a e Pule'angá te mou toki fokotu'u 'e moutolu 'o hoko atu. 'Oua te mou ta'ota'ofi 'a e Laó ni, ko ē kuo fokotu'u 'a e uike 'e 2 mei he Minisitā Pa'angá. Pea kapau 'oku mou loto ke 'oua 'e paasi 'a e laó ni, pea mou malamalanga pē moutolu he 'aho kotoa pē, 'a e tēpile ko ena. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Mālō Sea pea mālō e kātaki Sea, ka 'oku ou faka'amu pē Sea ke mahino lelei eni, ke 'oua te tau toe vilovilo 'i he me'a ko eni fekau'aki pea mo e tanu halá.

Sēmisi Sika : Sea fakatonutonu atu. Ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku tonu pē ia, ko e founa ngāue ē na'a ne fakahoko maí. 'Oku 'ikai ke fai ha vilovilo holo ia ai. Ko e ngaahi me'a eni ko ē 'oku fakafehu'ia ko ē 'e he ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Sēmisi Sika: mātu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sēmisi Sika: Pē 'oku muimui' i ko ā 'a e fo' i *project* 'e 3 ko eni 'a e ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku fakamatala mai 'e he 'Eiki Minisitā, 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia he fakamatala ko eni 'oku fiema'u ia ke fakatonutonu ka ko u ongo' i pē 'oku 'ikai ke fu'u tau ia ke fakatonutonu si'ene fakamatala, 'oku lahi 'aupito e ngaahi me'a ke fakatonutonu 'i heni ka ko u kole au ia 'e Sea ke ke tokoni mai mu'a fakafokifoki mai 'etau feme'a'aki ki he fo' i kaveinga ko eni 'e tolú ke fai mo 'osi pea tau 'alu ki he 'esitimeti.

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni 'aupito.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea 'oku vave pē 'eku malanga ia 'a'aku kapau 'e 'ikai ke to e 'i ai ha ngaahi fehu' i pē tokoni pē me'a, kae kehe Sea ko e ...

Sēmisi Sika: 'E Sea 'e fiema'u foki ia ke, ko e lōloa ange 'ene malanga ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kae kehe Sea ko e founa hono ua e valitā ...

Sēmisi Sika: Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sēmisi Sika: Ka kole ke fakanounou mai pē mu'a koe'uhī kae ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā, ko u kei meesi pē ka koe ko e fefine koe.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Te u faka'apa'apa ko e Tonga au.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Meesi atu pē 'oua 'e fu'u fakatonutonu' i ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko u mei a'u eni ki he vahevahe ko eni ko ē ngaahi kilomita.

Sea Kōmiti Kakato: Te ke vili vili vili pea tukuhifo au he Fale ni te'eki lava ha'aku māhina 'e taha. Ko ena faka'osi mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kuo mei a'u ki he ngaahi kilomita ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'osi ia 'etau taimi he pongipongi ni mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kae kehe Sea ko e founga leva hono ua 'o e valitā 'oku ui ko e *asphalt* 'a ia ko e kalasi valitā ko eni ko ē hala ko eni ko ē hala Taufā'aha'u 'o a'u ko ē ki he mala'evakapuna. Ko e kalasi tolonga lelei taha ia mo lelei taha ke tau faka'aonga'i 'i Tonga ni pea a'u pē ki he ngaahi 'otu motu ke tolonga ange 'a e ngaahi hala. Kae kehe Sea ka u foki mai ki he, ki he ngaahi me'angāue. Ko e ngaahi me'angāue ko e mālō pea mo e ngaahi me'angāue ko eni ko ē na'e 'omai 'i he taimi ko eni ko ē 'a Tu'ivakanō pea 'Eiki Minisitā ai 'a e Fakafofonga pea mei Vava'u 15, ngaahi me'angāue ko ia na'e lava 'oku mau kei lava ai 'o ngāue'aki 'o a'u mai ko ē ki he 'aho ni.

Sēmisi Sika: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Sēmisi Sika: Ko e ngaahi me'angāue ko eni 'oku lave ki ai 'a e 'Eiki Minisitā taimi ko ē na'e hū atu ai 'a e motu'a ni, taha pē palau telé, taha pē loutá, taha pē me'a kotokotoa taha e pulutousa, taha mo e *excavator*. Pea na'e lahi ange 'enau tākoto falemahaki he na'a nau motu'a. Lahi ange 'enau taimi nofo he taimi fale 'enisinia ke ngaahi kae tatali e kakai. Ko e motu'a ni nau feinga lahi 'i he ngaahi fakamahamaha 'o e ta'u ko ē nau fakahoko fatongia ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kae kehe Sea kau hoko atu kae fai mo 'osi.

Sēmisi Sika: 'O fakatau mai 'o hiki hake e loli mei he taha 'o ono. Hiki hake 'a e *excavator* mei he taha 'o tolu, hiki kātoa hake e ngaahi me'angāue.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea na'e tokoto falemahaki e ngaahi me'angāue.

Sēmisi Sika: Ko e fakatonutonu he nau hū atu na'e taha pē 'ū me'angāue pea 'oku motu'a. Ko e ngaahi me'angāue ko ē he taimi ni ko ia 'oku taau leva ke hoko atu 'aki e fatongia 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Maama e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo 'Eiki Minisitā, me'a ki lalo 'oku 'ikai ke fekau'aki eni mo ho'o *portfolio*. Me'a ki lalo. Te ke me'a ki lalo pē te u ... Ko e *issue* eni ia na'e afe mai ia pea 'oku fakatonua e fa'ahinga kae fakahalaki e fa'ahinga, Minisitā, nau 'osi talaatu ke fakanounou.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea. Kae kehe Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni pē 'Eiki Minisitā Mālōlō ko eni na'e 'i ai e 'ū ngāue.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku 'i ai e fakamālō lahi heni Sea ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke fakamā'opo'opo mai ā foki ka tau hoko atu 'etau ngāue.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakafofonga 'o Tongatapu 2 pea mo e 'Eiki Minisitā Mālōlō he ngāue lahi na'a ne fakahoko 'o kole ai e ngaahi mīsini pea mo e ngaahi me'angāue pea mei Siaina. Kae kehe Sea na'e toki hū mai e finemotu'a ni pea na'e 'i ai, na'e 'i ai e ngāue lahi 'aupito 'a e finemotu'a ni pea mo e 'Eiki Palēmia ke feinga ke to e fai ha vakai'i ki he ngaahi me'angāue ko eni koe'uhī Sea ko e lisi ko eni ko ē na'e fai ki ai e ngāue pea mo e kole 'oku fe'unga ia mo e ngaahi monomono halá ka na'e fiema'u foki ke 'i ai ha ngaahi me'angāue ke tokoni ki he polokalama tanu halá fakalukufua, kae kehe Sea na'e lava atu 'a e finemotu'a ni ...

Sēmisi Sika: Sea ko e fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu. Sio ko e 'ātunga ē.

Sēmisi Sika: Ko e ngaahi me'angāue ko eni ko ē ko ē na'e ngāue ki ai 'a e motu'a ni ki Siaina ke 'omai ko e loli 'e 40. Loli toni 10 'e 20, loli toni 5 'e 5...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea na'a ku lava atu ai ki Ha'amoā 'i he ta'u kuo 'osi ...

Sēmisi Sika: 'Oku 'ikai ke tanu hala e loli ia ko ia? Ko e *excavator* 'e 6 ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea na'a ku fakamo'oni aleapau ai pea mo Siaina.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'I he 'aho 20 'o 'Okatopa ...

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi mai e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo 'osi ho fakatonutonu?

Sēmisi Sika: 'A te u lau atu 'e au e ngaahi me'angāue he ko au nau fakamo'oni 'i he kole ko eni ki Siaina, fakamālō pē ki he Pule'anga ko eni kuo 'osi he nau me'a mai pē 'oku hoko atu e ngāue he ko e lisi eni e ngaahi me'angāue ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea.

Sēmisi Sika: ‘Iate au pē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea kae kehe Sea ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ‘ai ke u ki’i fakatonutonu atu e ‘Eiki Minisitā pea mo e Fakafofonga fika 2...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā mālō ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Mo fakamolemole ko ‘eku fakatonutonu moua ke mo toki fakatatu mu’a ho’omo fiká ‘a nai ange, mo ō ‘o to e ki’i fakapapau’i ho’omo fika he ko e me’a ko ē nau muimui ai au ‘i Tīsema, ‘ikai Nōvema mahalo ta’u kuo ‘osi ki *Apia* na’e fakamo’oni ai e Minisitā ko ē ‘o fekau’aki mo e ‘ū mīsini mo e loli. Pea ‘oku kei tali e Pule’anga ko eni ki he ‘ū me’angāue ko ia.

<009>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Ngoue: ... ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘e he Fakafofonga Fika 2 na’e to e fakamo’oni mo ia ‘i he loli ‘e 40 mo e ‘u mīsini. Ki’i hangē ‘oku ki’i tau ki’i hoha’á e Fale ni koe’uhí ko e fika ko ení Sea. Ka ko u kole atu mu’a ke na toki ke ki’i fakalelei’i mu’a ‘ena fiká pea na me’a mai he ‘oku ...

Sēmisi Sika: Sea ko e fiká ‘oku tonu pē. Tonu pē ‘a e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ko ē *MOI* pea tonu pē mo e ngaahi fika ko eni ‘oku ou ‘oatú. Kapau na’e kau ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ē he me’a ko ē ki Ha’amoia he ta’u kuo ‘osí na’e totonu ke ne me’a hifo pē ki he lisí ‘a ē ko ē na’e ō ‘o fakamo’oní. Ngāue na’e fai he Minisitā ‘e toko taha me’a atu e fu’u Minisitā ‘e toko nima ō ‘o fakamo’oni ‘a e ngāue na’e fai ‘e he Minisitā ‘e toko tahá.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘ikai ke u fu’u ‘amanaki au Fakafofonga Fika 2 ke poto he me’a ko e tukuaki’i. ‘Oku fakafiefia ‘eku sio ki he Feitu’ú na ‘oku kamata ke ke ngāue mai ‘aki ho ivi faka-Fale Aleá. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo au pē ko e ivi fē na’a ke ngaue’aki he ta’u kuo’osí mo e ngaahi ta’u mai ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Feinga atu mautolu ia molū pē ia ‘oku ‘ikai pē fakafefeka mai ia ki ha me’a ‘e taha.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: ‘Aho ni tonu ‘aupito ho’o me’a maí he ko u ongo’i ‘oku totonu ke u vakai’i ‘a e ‘ū fika ko ení Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Pē ‘oku ‘i fē ‘ia e ‘ū me’angāue ko iá.

Sea Kōmiti Kakato: Sai fe’unga.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ke ‘omai ke fai ‘aki ‘etau ngāué.

Sea Kōmiti Kakato: Fe’unga ā ‘Eiki Minisitā ka tau ‘unu atu. Toe pē ...

Sēmisi Sika: Tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Osi e taimi ‘o e pongipongi ni.

Sēmisi Sika: Ke tokoni atu pē koe’uhí ke ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga.

Sēmisi Sika: Ke fononga lelei e malanga ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga ko u kole ke ke ngata pē mu’a hē kae hangē ko e lau ‘a e folofolá ko hai ‘a Paula ko hai ‘a ‘Apolosi ka ko e kakai tatau pē ki he Sea ngaahi ngāue pē ma’a e Pule’angá fakakātoa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ke u ki’i fakahoha’a atu Sea. Tapu mo e Feitu’ú na Sea mo e Fale ‘eiki ni. Ko u kole atu Sea fai mo tau foki ki he ‘etau Patisetí he ‘e moloki tautolu ha ‘a ha lolí he fakatonutonu loli ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ‘e ‘Eiki Minisitā. Ko ia ai Hou’eiki ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kole atu tau foki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ai Hou’eiki tau mālōlō ai ka mou toki me’a mai ke tau kamata. Mālō.

(Na’e mālōlō ‘a e Falé.)

<002>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ho’omou laumālie ‘e Hou’eiki. Fakamā’opo’opo’opo mai ‘i he miniti ‘e 2 ko eni ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea. Tapu pea mo e feitu’u na Sea, pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato, ka u hoko atu Sea, mei ‘osi ‘eku fakamalanga ia ‘aku Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā miniti pē ‘e 2, toki ‘i ai ho’o vouti, te ke toki fakamatala ai

‘Eiki Minsita Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea, kaikehe Sea.

Sea Kōmiti Kakato: He 'ikai te ke fakafekiki mo au, ko au 'oku ou tu'utu'uni atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oua e talangata’a kiate au.

Te’eki a’u mai ngaahi me’angāue na’e ‘ota ki muli

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia. ‘A ia Sea ko e hoko atu, ko e ngaahi me’angāue ko eni ko ē na’e fai ki ai ‘a e ngāue, ‘oku te’eki ai ke a’u mai ki Tonga ni. ‘oku mahalo pē ‘e toki a’u mai ki he ta’u fo’ou pē ko e ta’u hoko mai. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke fu’u fai ha fakafalala ia ki he me’angaue na’e fai ki ai ‘a e talanoa.

Kaikehe Sea, neongo ‘a e ngaahi me’angaue ko eni ka kuo ‘osi hanga ‘e he Potungāue ‘o vahevahe e ngaahi feitu’u ke ‘alu ki ai ‘a e ngaahi me’angaue ko eni ‘o a’u pē ki Tokelau Mama’o, kau ai ‘a Vava’u, Ha’apai mo ‘Eua.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole ‘Eiki Minisita, Hou’eiki mou ki’i fakama’ama’a atu. Hoko atu pē ho’o me’a ‘au ‘Eiki Minisitā. Mālō.

Vahevahe e lahi kilomita hala he polokalama tanu hala

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia Sea. Kaikehe Sea ‘oku ou faka’amu pē ke u a’u ki he kongā ko eni, ‘a eni ko eni na’e faka’amu ‘a e ongo Fakafofonga ko eni pea mei Ha’apai ke mahino ‘a e kilomita ‘e fai ki ai ‘a e ngāue ‘i Ha’apai. Ka te u ‘ai kātōa e ngaahi vāhenga Sea kapau ‘e laumālie lelei ki ai e feitu’u na pea mo e Fale ni ke mahino ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi vāhenga pea mo e kilomita ‘oku fai ki ai ‘a e ngāue.

Ko ia Sea, ko e fakamālō pē heni ki he ‘Eiki Minisitā Fonua pea pehē ki he’ene Potungāue he fengāue’aki na’e lava ‘o fakahoko ke ma’u ai ‘a e ngaahi kilomita totonu mo pau. ‘Ikai ko ha me’a eni mei he kuohili. Ko e me’a eni na’e ma’u mai pea mei he Potungāue Savea ‘o ma’u mai ai ‘a e ngaahi fika pau mo mahino ko eni.

Kaikehe ko Tongatapu 1, ko e fakakātōa e kilomita ko eni ‘i Tongatapu 1 ‘oku fe’unga mo e kilomita ‘e 66.4, pea ko e ngaahi hala ko eni ko ē na’e ‘osi ngaahi ai pē kuo ‘osi valitaa’i, na’e fe’unga pea mo e kilomita ‘e 15.84. Ko e kilomita ko eni ko ē ki he toenga hala ko ē ‘oku fiema’u ke ngaahi ‘i Tongatapu 1, ‘oku fe’unga ia pea mo e kilomita ‘e 50.56.

Ko Tongatapu 2, ko ‘enau toenga hala ‘oku fiema’u ke ngaahi ai ‘oku fe’unga mo e kilomita ‘e 16.15. Tongatapu 3, ‘oku fe’unga mo e kilomita ‘e 23.06. Tongatapu 4, ‘oku fe’unga mo e kilomita 44.83. Tongatapu 5, fe’unga mo e kilomita ‘e 103.33. Tongatapu 6, ‘oku fe’unga ia pea mo e kilomita ‘e 123.3. Tongatapu 7, kilomita ‘e 57.12. Tongatapu 8, kilomita ‘e 114.23. Tongatapu 9 kilomita ‘e 174.95. Pea ko Tongatapu 10, ‘oku fe’unga pea mo e kilomita ‘e 183.88. A’u mai leva ki ‘Eua Sea, ‘oku fe’unga mo e kilomita ‘e 217.92 fakakātōa ‘a e kilomita ‘o ‘Eua. Pea ko e kilomita 12.3 na’e ‘osi fai ki ai ‘a e ngāue ...

Taimi 1130-1135

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...’osi valitāa’i, pea ko e toengá ‘oku fe’unga pea mo e kilomita ‘e 205.62. A’u mai leva ko ē ki Ha’apai fakataha’i pē ‘a Ha’apai 12, 13 ko e kilomita ‘e 344.59 ‘a e toenga ‘a e kilomita ‘oku fiema’u ke fai ki ai ha ngāue. ‘Oku kau eni Sea ...

Veivosa Taka: Sea ko e ki’i fehu’i pē pē ‘e lava ke tali ‘e he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Osi pē eni Sea pea fehu’i mai ka u hokohoko atu kae fai mo ‘osi ‘eku ....

Sea Kōmiti Kakato: Fakamalanga.

Veivosa Taka: Sea ‘ai pē ke me’a mai ai pē he ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Osi pē fakamalanga mo fakamā’opo’opo mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ko Ha’apai 12 mo Ha’apai 13, ‘oku ...

Veivosa Taka: Ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia ‘Eiki Sea ke ‘oua mu’a ‘e vahevahe mai he ko e ongo *constituency* kehe.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea ‘oku ha’u fakataha leva ai kau fakataha heni Sea ‘a e ngaahi ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...uafu, ‘a ia na’e ‘i ai ‘a e kole mai pea mei he Fakafofonga ke kau mo e ngaahi uafu tautefito ki he uafu ko eni ko ē ‘i ‘Uiha pea mo e uafu ko eni ko ē ‘i Kauvai ‘oku kau ‘a e ngāue ko ia ‘i heni. Ko Vava’u 14, ko e kilomita ‘e 151.87, pea ‘oku kau ai pea mo e ngaahi uafu hangē ko e uafu ko eni ko ē ‘i Ovaka, ‘Otea, pea mo Ofu. Vava’u 15, kilomita ‘e 43.88, pea ko Vava’u 16 ‘oku fe’unga pea mo e kilomita ‘e 168.11. Ko e ongo Niua leva ‘oku fe’unga pea mo e kilomita ‘e 135.88 ‘oku fiema’u ke fai ki ai ‘a e ngāue ki he’enua ngaahi hala.

Ko e faka’amú Sea, pea mo e tāketi ki he ngāue ko eni ‘e lele fakataha ‘a e fo’i vāhenga ‘i Tongatapu ni, lele kātoa pea mo e ngaahi vāhenga ko eni ko ē ‘i Vava’u, pea ‘i he taimi tatau ‘e lele pea mo e ngāue ko eni ko ē ‘i ‘Eua, pea mo Niua.

Patiseti ngāue ‘a e MOI he ta’u fakapa’anga kuo ‘osi mo e ta’u fakapa’anga hoko

Ko e patiseti ko eni ko ē ki he Potungāue ‘a e Potungāue ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi Sea, ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku toki ‘osi ‘e fe’unga pea mo e pa’anga ‘e 23 miliona, pea ‘oku hiki hake ‘aki ia ‘a e pa’anga ‘e 1.9 miliona ‘o ‘alu hake ai ‘a e patiseti ‘o pa’anga ‘e 25 miliona, ‘a ia Sea ‘oku ‘ikai ke fu’u loko ‘i ai ha fu’u kehekehe fēfē ia ‘i he patiseti ko eni ko ē ‘a e Potungāue. Ko e patiseti ko eni ko ē ki he hala pule’angá ‘oku fe’unga pea mo e 15 miliona, pea ‘e toki a’u pē ki

he 'esitimetri pea to e fakamā'ala'ala ange he tafa'aki ko ia. 'Oku ou tui Sea 'i he neongo ko e 'oku ou fakahoko fatongia 'i he lakanga ko e Minisitā, kā 'i he taimi tataua Sea 'oku ou hoko ko e Fakafofonga Fale Alea, pea ko e meimei kotoa kotoa kitautolu heni ko e kau Fakafofonga Fale Alea, fakafofonga'i 'enau ngaahi vāhenga mo e kakai mei he ngaahi vāhenga takitaha, pea ko e kole mai eni 'a e kakai 'i he ngaahi vāhengá ke tokanga'i ange mu'a 'enau ngaahi hala mo tokoni ki he ngaahi hala, a'u pē ki ha tu'unga Sea, 'oku tohi mai 'e he ni'ihi ia kiate au, 'o talamai kiate au 'oku fai ho'omou feme'a'aki ia 'amoutolu 'i he Fale Alea, kā 'oku 'ikai ke mou 'ilo'ia mai 'e moutolu ia 'emau faingata'a'ia. 'O tautautefito ki he ni'ihi ko eni ko ē mei he 'eta vahefonua 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e hoha'a pea mo e tangi mai pea mei he'eta kāinga ko eni ko ē 'i Vava'u, ke fai ha tokoni mo ha ngāue vave 'aupito ki he ngaahi hala ngoue, ko Vava'u Sea 'oku hangē pē ko ho'o mea'í, ko Vava'u 'oku 'ikai ke tau tali 'etautolu ke ha'u 'a e COVID-19, pē ko e vailasi. Ko Vava'u ia 'oku hoko atu pē 'a e ngāue neongo pē ko e hā, pea 'oku meimei pēseti 'e 80, 85 'o e kakai ko eni 'i Vava'u ko 'enau ma'u'anga mo'ui 'oku ma'u ia mei 'uta, pea 'oku fiema'u ke lelei 'a e hala, ke lava 'a e kāinga 'o a'u ki 'uta, ma'u mei ai 'enau ngaahi ma'u'anga mo'ui.

'Oku ou tui Sea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi fengāue'aki ko eni ke lava 'a e *project* ko eni, 'oku ou tui Sea ko e me'a mahu'inga 'uluaki heni ke tau tui mo falala mo'oni ki he 'Eiki ke ne tokonia kitautolu ke lava 'o hoko 'a e faka'amu ko eni, pea mo e ngaahi tangi ko eni ki he ngaahi fiema'u ko eni.

Ua ki ai Sea, 'oku ou fiema'u ke tau ma'u ha loto, loto lelei mo loto ke lava 'a e ngaahi ngāue ko eni, 'o hangē pē ko ho'o mea'í Sea, ko taua ko eni ko ē mei he Lolo 'a Halaevalu, ko e taimi ko ē 'oku ta loto 'aki ai ha me'a, lava ia neongo 'ene faingata'a, kā 'oku lava ia, pea ko e fa'ahinga loto ia 'oku fiema'u ke tau ma'u Sea kae lava 'a e ngaahi ngāue ko eni. Kaekehe Sea ko e to'oto'o kongalalahi eni na'a ku faka'amu ki ai ke tuku atu, kae kapau 'oku to e 'i ai ha ngaahi fehu'i ange 'amui ange, 'oku ou faingamālie pē keu tali atu ha ngaahi fehu'i 'a e kau Fakafofonga, ha ngaahi fiema'u ke u tali atu ha ngaahi fehu'i, kā 'oku ou tui Sea he'ikai ke u lava 'o tali ha ngaahi fehu'i, kapau 'oku ō ia ki he *Facebook* mo e *media* 'o fehu'i mai ai, 'ikai ke u 'ilo 'e au he taha 'oku ou nofo ma'u 'i he *social media* ke tali 'a e ngaahi fehu'i, kā ko e ngaahi fehu'i pē eni ia na'e 'ohake 'i he Fale ni 'i he uike eni 'e tolu kuo hili, pea ko e meimei lava eni ke u fakamā'opo'opo 'a e ngaahi fehu'i ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

<005>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...Mālō e ma'u faingamālie Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā mo e me'a fakamatala maama lelei pea 'oku ou lave'i ko e fehu'i mahalo na'a toki fe'unga taimi 'oku tau hū ai ki he 'Esitimetri pea toki fai ai e fehu'i, Ha'apai

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga fakatapu mavahe atu ki he Hou'eiki Minisitā Kapineti fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele pea pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Feitu'u na he ma'u e ki'i faingamālie ko eni. Sea ko e fakamālō koe'uhi ko e ngaahi ngāue pea mo e ngaahi me'a kotoa pē

kuo fokotu'utu'u 'e he Hou'eiki Pule'anga pea ko u fakamālō ki he kau Fakafofonga Kakai 'enau kei ma'u ha loto to'a ke nau lava 'o fakahoko e ngaahi talanoa pea mo ha ngaahi fehu'i pea neongo ko e me'a faingata'a Sea 'a e feme'a'aki 'i he tēpile ko eni kā 'oku nau ma'u ha to'a fe'unga ke fakahoko e ngaahi me'a 'oku nau fakakaukau pea mo nau lave'i mea'i 'e lava lelei anga 'etau ngāue.

'Eiki Sea ko e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Pa'anga fekau'aki pea mo 'etau ngaahi fe'amokaki hangē pē 'oku tonu 'eku ma'u 'Eiki Sea 'oku 'i ai e kite fonua 'i he tu'unga 'o e fe'amokaki pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia 'oku ne lava 'o fakatoka lelei e tahi hou. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ngaahi ngāue kuo fai ki he Fo'i 'One'one 'osi lave'i pē he motu'a ni 'oku mau fiema'u kotoa 'a e toko 17 kā ko 'ene vahevahe fakapotopoto 'oku mau lava ai 'o fiemālie kae fakatauange pē 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko e lea eni 'oku fai 'i Ha'apai 'oku 'i ai e kau mātu'a 'a e Minisitā Mo'ui ne mau lele atu fai 'emau talatala langa homau 'ulu hūfanga he fakatapu mono mai e fo'i *panadol* lele atu ko e taletale 'omai ko e fo'i *panamax* 'oku mau fiefia he te mau mo'ui ai, kā ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā kuo 'i ai e me'a 'oku 'asi mei he Fo'i 'One'one.

Tokanga ki he vahevahe kilomita ngaahi hala ki Ha'apai 12 & Ha'apai 13

Ko e me'a pē Sea te u ki'i lave si'i ki ai ka u foki au ki he'eku kaveinga. Ko e me'a pē 'oku ou fehu'i ki he 'Eiki Minisitā ke ne toki me'a mai 'anai 'a hono vahevahe ko ē 'a 12 mo 13 hangē 'oku si'i tukunoa'i e Fo'i 'One'one kuo 'omi mahino e ngaahi fika pau e ngaahi vāhenga pea toki fā'ū mai pē maua nusi pē 'o fakataha'i, pea 'oku ou tui 'e Sea 'oku 'ikai ko ha me'a kā 'oku lave'i pē pe ko 'ema taki 177 pē ko e 180 au kae 140 'a 12 te ma kē he fika ko e vaeua mālie ko e 177 kā 'oku ou tui ko e kongā ia 'oku ou lave atu.

'Eiki Sea ko e me'a 'oku ou fie lave au ki ai fekau'aki mo e ngaahi fiema'u 'a e vāhenga 'e 17, pea mo e anga 'etau tu'u fakasiokālafī 'a e ngaahi tu'u 'o e ngaahi 'otu motu pea mo e tu'u 'o Tonga 'Eiki mo Vava'u Lahi mo 'Eua mo Niua foki.

Tokanga ko e hala pule'anga ma'a Ha'apai 'uhinga ki he uafu mo e vaka

Ko e feme'a'aki ko eni he Fale ni fekau'aki pea mo hoha'a ki he founga hono tanu e hala. Ko e fiema'u ia ke tanu 'oku 'i ai. Ko e taimi pē ko ē ko ē 'oku feme'a'aki ai ho Fale 'Eiki 'Eiki Sea ke tanu e hala 'oku 'i ai e vāhenga 'e fā 'i Ha'apai 13, vahe kauvai Ha'ano, vahe Lulunga, Mu'omu'a, pea mo Vahe Foa, ko 'etau feme'a'aki 'atautolu ko ē ki he hala kuo fakakaukau mai 'a Mu'omu'a ia mo Lulunga ki he uafu mo e vaka, ko e kehekehe'anga ia pea kapau 'oku fa'a tō atu 'eku ngaahi fakamatala 'o 'ikai ke fenāpasi mo e anga 'o e ngāue ka te u hanga 'o *apply* 'a Nomuka pea mo Ha'afeva ko e vaka ia mo e uafu 'oku na fiema'u ke na talanoa ai, he 'ikai ke na talanoa hala naua. Pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga mo Fonoi

Veivosa Taka: Ko Mu'omu'a 'oku 'i ai 'a Fonoi, Mango, Nomuka

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'eku fehu'i pea mo Fonoi

Veivosa Taka: ‘A e kelekele ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ko Fonoi

Fakamanatu ke kau mo e fanga ki’i hala ‘i Ha’apai he tanu hala

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga, tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki
...

<007>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu’iha’angana : ... fakamanatu pē Fakafofonga, mo’oni ia ki he uafú, kae manatu’i ko e ngaahi vahefonua motu lalahi ko íá, ‘osi ‘i ai ‘a e fanga ki’i motu’i me’alele ai. Kouvai Ha’ano, Nomuka mo Ha’afeva. Pea mahalo ko e ta’u eni ‘e 30 tupu ki’i tanu fakamuimuí. Ka ko e ‘ū ‘otu motu ko íá ‘osi lahi e fanga ki’i me’alele ai, uafu pē sai pē ‘a e uafú ia kae fiema’u pē ia ke kau he polokalama tanu hala, pea vahevahe mai ‘e he ‘Eiki Minisitā. Na’a ke mea’i pē Fakafofonga na’a ta ‘i Kouvai he’enua katoanga ko ena he me’á, kuo a’u ‘a e halá ia, mahalo ‘a eni ‘oku ou laú, fuoloa hono me’á, fiema’u ia ke ki’i tanu’i ke ki’i ... mālō.

Fakamahino Minisita MOI kau mo e ‘otu motu he tanu hala

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi : ‘Eiki Sea ka u ki’i tokoni atu pē. ‘Oku kau mo e fanga ki’i motú, hala ko eni ko ē he fanga ki’i motú ‘i he kilomita ko eni ko ē na’a ku lau atú.

Fehu’ia hokohoko e polokalama tanu hala

Siaosi Pōhiva : Sea ki’i kole fakatonutonu. Ko e fehu’i pē Sea ki he Minisitā ne toki me’a hake ko ení. Ko e hā ‘a e *sequence* e tanu halá ‘Eiki Minisitā? ‘Oku punopuna holo pē ‘oku hokohoko mei he Fika 1, Fika 2, Fika 3 pē ko e hoko mei mui kimu’a. Ko e ki’i fehu’i pē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi : ‘Eiki Sea ‘oku hopohopo hā? ‘Oku ‘ikai ke u mahino’i ‘e au ia ho’o fehu’í.

Siaosi Pōhiva : ‘Ikai ko e ‘uhinga ‘eku fehu’í pē ‘oku ai ha fa’ahinga hokohoko tau pehē kamata ‘i Tongatapu 1, Tongatapu 2, hokohoko pehē atu, ke ‘osi pea toki a’u leva ki he faka’osi tahá fakamuimui. Pea ‘oku kamata mei Niua ha’u ai kimu’a, pē ‘oku ai pē ha fa’ahinga filifili ia ‘amoutolu..

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi : Hangē pē ko ‘eku lave ‘anenaí Sea ‘i he’eku malangá, ‘oku lolotonga lele ‘a Niua mo ‘Eua ‘i he lolotongá ni, pea ‘e hokohoko atu pē. Ko Vava’u ‘e lele fakataha ‘a e ngaahi vāhenga ‘e 3 ‘i Vava’u. Tatau pē mo Tongatapu ni ko e fo’i vāhenga ‘e 4 ‘e lele ‘i he taimi ‘e taha. Kapau ‘e hokohoko lelei atu pē pea paasi ‘a e patiseti ko ení.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ‘Eiki Minisitā ‘oku mahino ia.

Lord Tu'iha'angana : Sea, tokoni pē Sea ki he mahino ki he vahevahe ko ia 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku kei malanga ai.

Sea Kōmiti Kakato : Mahalo 'e toki mahino 'ene 'esitimetí.

Lord Tu'iha'angana : Sai ke me'a mai pē 'a e 'Eiki Minisitā ia, tonu pē ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fokotu'u atu 'e au Sea 'a e Vouti 1 ka tau hoko atu. Koe'uhi ko e 'ū me'a kātoa ko ení, toki fehu'i pē ia 'i he Vouti. Fokotu'u atu 'a e 1 Sea. (ne poupou)

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, ko e fokotu'u ē 'oku ai ha poupou? (*Ne poupou*)

Sēmisi Fakahau : Sea fakamolemole 'ai ke kole ke fakahoko atu 'eku ki'i fekau mahu'inga.

Veivosa Taka : Ko 'eku kei fokoutua ko ení Sea ko ē 'uhinga ko 'eku taimí, pea ko e 'uhinga ia 'oku ou ki'i taimi aí ko e fokotu'u ko ia 'oku 'omaí.

Sea Kōmiti Kakato : Ha'apai 13, 'oku ou 'oatu pē 'e au na'a pehē ko ha fehu'i, ko ena kuo ke me'a malanga koe, ka na'e kei tu'u 'a e alea 'ane-efiāfi ia 'i Tongatapu 8.

Veivosa Taka : Ko ia Sea, ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia kapau kuo tau 'unu ki ai pea u fokoutua au ia ki lalo. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole pē kau ki'i tokoni pē ki he Fakafofongá. Me'a ko ena na'e me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi 'a ia 'oku kau pē 'a e uafú. Mau fiemālie mautolu mo e Fika 14 he kuo 'osi mahino pē 'e kau 'a e uafú ai. Ko e vaka 'io. 'Oku mea'i lelei 'e he Fakafofonga 8, 'i ai 'a e 'ū vaka 'oku teuteu. 'Oku mou mea'i pē na'e 'i ai 'a e vaka na'e 'ai ke teuteu ke foaki 'e Siaina ki Ha'apai, mahino ki he māhiná ni 'e 'osi ki ai. 'A ia ko e *size* ia 'o e vaka ko ē 'e tufa kotoa kotoa ki he ngaahi 'otu motú. 'A ia ko e fo'i vaka ko ia 'oku lolotonga ngaahi he taimí ní, 'e 'oatu ia hangē ko e me'a ko ia 'oku mou fiema'ú. Pea 'oku to e 'i ai mo e vaka, ko e vaka ko ení ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Eiki Sea fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Minisitā. Toki malanga'i mu'a ia 'i he'ene vouti ka tau hoko atu ki he Fika 1 Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki ko e fokotu'u ē pea 'oku ai e poupou ke tau ō ā ki he 'Esitimetí.

Kole mei he tama Tu'i ke fakalelei'i hala ki he 'afio'anga 'i Kauvai

Sēmisi Fakahau : 'Eiki Sea, fakamolemole ko e fekau mei Fale Lahi fakavavevave na'e fakahoko mai ki he motu'á ni.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Tongatapu Fika 8.

Sēmisi Fakahau : 'Io na'e fuoloa 'a e po'ulí 'anepō ko u ma'u mai 'a e telefoni mei he 'Ofisakolo 'o Longotemé, fakahoko mai ki he motu'á ni, na'e hā'ele ange 'Ene 'Afió ki Kauvai, pea na'e

Folofola ange ki ai ke fetu'utaki mai ki he motu'á ni. Ko e hala ko ē ki Kauvai mei Longotemé 'oku fu'u kovi 'aupito. Ka na'e toutou fakahoko mai pē ki he Fale ni he ngaahi lipooti 'a'ahi ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Sēmisi Fakahau: ‘a’ahi Fale Alea pea na’e ‘i ai e ngāue na’e fai ki ai kimu’a ka ‘oku ‘ikai pē ke sai. Pea ko e kole mai ke fakahoko mai ke fakahoko atu ke fakalelei’i ange mu’a ‘a e hala ko eni. ‘A ia ko e hala eni ‘i Longoteme ki he ‘Afio’anga ko ē ‘Ene ‘Afio’ ‘i Kauvai. Ka ko ia ‘oku fakahoko atu ke mea’i ‘e he Falé mo e ki’i me’a pē ‘e taha Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ka u tali’i atu ai leva fakamolemole ‘a e me’a ko eni ko ē ‘a e Fakafofonga kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea ko e mahino leva eni Sea ‘a e mahu’inga ko eni ko ē ‘a e hala. Pea ‘oku fiema’u ke fai ha ngāue fakavavevave ki ai. Ko ia ai Sea ka u *update* atu pē tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e hala ko eni ko ē na’e me’a mai ‘aki ‘a e Fakafofonga na’e lele atu ‘a e tamaiki ko eni ko ē Potungāue ‘o monomono fakataimi pē ‘a e ngaahi luo ko eni ko ē ‘i he fo’i hala ko eni ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ki Kauvaí. Pea ‘oku ‘osi kau mo ia ‘i he polokalama tanu hala mo e ngaahi kilomita ko eni ko ē ‘i he vāhenga ko eni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sēmisi Fakahau: ‘Io Sea ko ena kuo ‘osi fakahoko ‘a e ngāue ko ia ka ‘oku Folofola mai pē ‘a ‘Ene ‘Afio ‘oku ‘ikai ke sai ‘a e halá. Nau fiema’u, fiema’u ke fakalelei’i ‘aupito ia pea ‘e lele ‘a e motu’a ni he taimi ho’atā ‘o sio ki ai ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea na’a ku lele ‘i he fo’i hala ko eni ‘i he ‘aho Tokonakí pea na’e monomono ‘o lava ke lele lelei e hala kā ‘oku kau ‘a e fo’i hala ko eni he ngaahi hala *priority* ‘oku ngāue ki ai ‘a e Potungāue pea mo e Pule’anga.

Fakahā Palēmia ‘e fai ngāue he vave taha ki he hala ‘i Kauvai

'Eiki Palēmia: Sea, Sea kau ki’i tokoni atu mu’a ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 8. Ko u pehē ‘e au ia kapau na’e me’a mai pē ia ‘o fanafana mai kiate au he ko e Tō Folofola ia mei he, ‘ikai ke tau to e hanga tautolu ‘o to e fu’u alea’i ‘e ‘ai ai pē ia he vave tahá e me’a ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia ‘uhī ‘ikai loto ke to e fai ha feme’a’aki ki ai.

'Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ta u hoko atu.

'Eiki Palēmia: Sai faka’osi atu ...

Kole ke toloi 'isiu ki he mokohunu ki he 'asenita fika 4.31 fekau'aki mo e ngoue & toutai

Sēmisi Fakahau: Sea ko e faka'osi pē ko e kole atu ke toloi atu mu'a e me'a ko ia na'e 'ikai ke 'osi e lea ki ai 'aneafi. 'A e fekau'aki mo e mokohunu ki he 'asenita fika 4.3.1 fekau'aki mo e ngoue mo e toutai ke toki fakakakato ai mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga Tongatapu Fika 8, me'a mai.

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Afio 'a e 'Otua 'i hotau Lotolotonga. Tapu mo 'ene 'Afio Tupou 6 mo e Tu'i 'o Tonga. Tapu mo e Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Tupou. Tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakato, Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu mo hoku kaungā Fakafofonga 'o e Kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua 'aho ko eni mo hono ngaahi fatongia. Pea 'oku 'i ai e 'aho kotoa pē 'oku 'i ai hono me'alelei. Hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Sea Tokoni 'o e Fale Alea kuo ne hoko ko e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea 'i he 'aho ko eni. Pea 'oku tau fakafeta'i ai ki he 'Afiona. Sea, mea'i pē he Feitu'u na ko e tanu pou e 'ūniveesi ko eni na'e fai ia 'e Sihova. Pea ko 'ene 'uluaki folofolá ke maama pea na'e maama mai. Ko e faka'amu ia 'a e mātu'a ko eni ke maama pea ko e maama 'oku 'i ai e tau'atāina, ko e maama 'oku 'i ai e fiefia, ko e maama 'oku 'i ai e loto vēkevēké pea ko e maama 'oku 'i ai e falala. Me'a ia 'oku mahu'inga falala pea 'oku 'uhinga ia 'oku fokotu'u atu he mātu'a ko eni tuku mai pē ha taimi kei to e lahi e taimi ia toe 'etau ngaahi 'aho 'atautolu ko ē, Hou'eiki Pule'anga 'e paasi pē 'etau 'Esitimeti 'a tautolu kae tuku mai ha, ki ha faingamālie 'o e mātu'a ko eni ke mau fakahoko atu 'a e ngaahi me'a 'oku mau tokanga ki ai pea fai e ki'i fakamaama kae 'uhī ka tau fengāue'aki. Pea mou fakamolemole pē 'oku 'ikai ke fai ha fefusiaki ia, hala. Pea 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku 'ikai ke mau ta'eloto ki he tanu hala, 'ikai 'oku hala ia. Ko e kole atu tuku mai ha'amau taimi fai ai ha feme'a'aki mo fai ai e fakamaama.

'Uluaki e fakamaama ko e fakamaama ki he Minisitā ko eni na'e me'a mai 'o felāve'i mo e aleapau ...

<009>

Taimi: 1150-1155

Penisimani Fifita: ... 'a e Fakafofonga Fika 1. Na'e fou pē he Laó mo e tu'utu'uní. Na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a na'e ta'efakalao. Na'a ku 'osi ui pē kau 'ofisa ako mo kinautolu felāve'i mo e pa'anga mo e ngāue felave'i mo e ngāue 'a e Tongatapu 1.

Lord Tu'ivakanō: Sea. Kole atu ki he Fakafofongá mālie 'aupito Sea pea tapu mo e Feitu'u na 'a e maamá ka ko e me'apangó he na'e angahala 'a e 'uluaki tangatá pea 'oku tau kei pehē ai pē he 'aho ní. Pea na'e pehē pē mo e fononga ko ē 'a 'Isileli ko ē he toafá. Nofo he maná ka nau kei kia kekeva pē he ngaahi me'a kotoa. Kae kehe Fakafofonga tau 'ai fakalelei pē. 'Ai pē ke tau tui ki he me'a ko ena na'e kaveinga 'a e Pule'angá pea 'oku tau 'ofa pē ke tau pehē tau nofo ai kae mālō 'aupito e maama. 'Ofa pē ke tau ma'u. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'e 'Eiki Nōpele. Kuo lelei 'a e maamá he folofolá 'oku vaeua'i ai e maamá teke'i e po'ulí ke mama'o kae tu'u e maamá. Pea vaeua e po'ulí mo e maamá ko ia eni

‘oku tau fononga ai ke fai mo tau a’u ki he maamá. Me’a mai.

Penisimani Fifita: Mālō. Fakafeta’i ki he Fakaafongā Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu mālō ‘aupito e tokoni mo e pou pou ta’imalie ai e ki’i motu’a ko ení. Ko e, na’e ‘i ai ‘a e me’a mei Taumu’a ko e ngaahi kautaha ko eni ‘e tolu na’e fili ko ē ke ngāue ki he halá na’e makatu’unga ia ‘i he lelei ‘o ‘enau ngāué. ‘I he lea faka-Pilitāniá ko e *quality* ‘oku ‘ikai ko e *quantity* ko e *quality*. Pea fika uá na’e mahu’inga ia ‘i he totongí pea ko hono tolú koe’uhí ko e taimi ke fai ‘aki e ngāué. Ko e fa’ahinga ngaahi kautaha ko eni ‘e tolu kuo filí ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea lava pē ke u ki’i fokoutua atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fokotu’u ke alea’i fakavouti e Patiseti ko e maama ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu’ú na Sea tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa kakato e Fale ni. Sea ... ‘Oku ou tui ko e me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 9 kuo tau fefokifoki’aki pē ai ‘oku kamata ke tau ma’uloto. Sea ko ‘eku fokotu’u atu ‘a’aku Sea, tau ‘alu mu’a ki he fakavouti ka tau fononga maama ai ko e maama ia. Pea toki takitaha malanga ai pē ‘i he’ene vouti, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakaafongā, kiate au ‘osi ‘i ai e maama ‘iate au ke u tu’utu’uni mo fakamolemole pē Minisitā mo e Fakaafongā. Ka ko e ta’u eni ‘e 10 eni ‘eku ‘i he Fale ni pea ko e tautapa ‘a e Fakaafongā Fika 9 ke tuku mai ha ki’i taimi ‘oku ne fakafoki ai ‘eku manamanatú ki ha ngaahi le’o pehē na’e fai mei he tēpile ko ē. Ka ko ia ai te u tali ho’o kole Tongatapu 9 ‘e ‘i ai ha ‘aho ‘e to e maliu ‘a e fa’unga ‘o ha kau tangata heni pea ‘oua ‘e tāpalasia ha feitu’u ha tafa’aki he ko e Fale Alea pē eni ‘e taha. Pea ko ‘ene taha ko ia ko e ‘uhinga ia e Fale Alea mou feme’a’aki he ‘oku ‘ikai ke tau tuenoa pē tau li’ekina ‘i he ‘uhinga ‘o e pehē tuku mai ha’amau ki’i taimi. Ko hotau taimi eni. Pea mou me’a he te tau ‘osiki pē ‘e kitautolu ‘a e ngāue ko eni ki ha’amou me’a ‘i he maama ko e laumālie ‘o e ko e fua ‘o e ‘ofa ke ngāue ma’a e fonua. Mou me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā.

Fokotu’u ke alea’i Vouti fika 1 Patiseti he ‘oku ‘i ai ngaahi Lao ke alea’i ki he fakalalakaka e fonua

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu ki he Fakaafongā. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Fale ‘Eiki Sea. Sea ko ‘eku ki’i tokoni pē mo e fakatonutonu ‘Eiki Sea ke ‘ai ange mu’a ke pau pē ko e hā e me’a ‘oku hoko ki he Fakaafongā ‘uluaki na’e ‘osi fakahū mai ‘ene Tohi Tangi ki he me’a tatau pē ko eni ‘oku me’a ki ai pe ‘e fakafoki mai ā ‘ene Tohi Tangi kae alea’i ia heni pē ‘oku, he ‘ikai ke to’o kātoa ia e taimi ‘o e Falé hili ko ia ‘osi fakahū ange ‘ene Tohi Tangi pea kuo kamata e ngāue ki ai. Ko ia ‘oku ou kole atu ai ‘Eiki Sea hangē pē ko ‘eku fakatangi ko ē ‘anenai Sea ki he maama pea mo e taimi ‘oku ‘osi tu’utu’uni he Lao ia pea ‘oku ‘ikai ke, ‘oku

mea'i pē ia he Hou'eiki kuo pau ke tali e 'Esitimeti ko eni he 'aho 30 'o e māhina ni. Ka ko e ngafa fatongia ko ē 'o e Pule'anga mo e ngaahi Lao lahi 'aupito 'Eiki Sea 'oku kei fokotu'utu'u ...

<009>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... maí. Ko e ngaahi Lao ia ko iá 'oku fiema'u ke alea'i fakalelei mo fakapapau'i pea fai e felingiaki ai kae tukuange e vaka ia 'a e Patisetí ke folau. Ko e me'a ia 'oku fai ai e kole atu ko ē ki he Hou'eiki mou laumālie lelei he te tau ninimo pē he vilo holo he me'a ko ení ka tau hiki mu'a pea toho hotau taulá pea lī e maeá ka tau folau. Fokotu'u atu e vouti 1 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. 'Oku ou ki'i ongo'i ko e tangata pē au ko e me'a vaivai. 'Oku mou tokolahi mei loto Fale na ka 'oku si'i tokotaha 'a e *make e decision*. Ka kiate au ko ha laumālie lelei tau fononga pē ke fakalavalava e ngaahi feme'a'aki ko ení pea 'e talangofua leva 'a e tafa'aki ko ē ki he fakavave'i 'a e ngāue hokó. He 'ikai to e fai ha taula tu'u tatau pē heni 'i he'etau hu ki he 'Esitimetí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakahoha'a atu. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Sea 'oku me'a mālie ko e kuonga ko ení kuo 'ai ko ē *digital*. Ko e kuohilí na'e ngaue'aki e peleti kalamafoni. 'Oua na'a ki'i makohi e peleti kalamafoní takai pē ko ē foki, takai pē foki. Ko e me'a ia 'oku lolotonga 'i ai e Fale ni he 'aho ní Sea. Me'a tatau pē fefoki'aki ai he taimi ki he taimi ka ko u tui fakapapau 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a ko ení 'e lava pē 'o to e 'ohake 'i he ngaahi vouti takitaha ka tau nga'unu ke tau 'alu. Hangē ko ē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā Pa'angá 'oku 'i ai e 'ū Lao 'Eiki Sea 'oku fiema'u ke fai e ngāue ki ai ki he fakalalakala 'o e fonua ni. Ka 'oku 'ikai ke tau hangē ha fo'i peleti kalamafoni makohí ke tau foki he taimi kotoa pē ki he me'a tatau pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pōhiva: Sea ko u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā kapau 'e loto ki ai e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki he 'ikai to e fai ha feme'a'aki. 'Oku toe pē 'etau miniti 'e nima pea 'osi e taimí 'a e fo'i fakataha ko ení kae tukuange ke me'a mai e Fakafofonga ko ē ka tau foki mai 'a ho'atā te u toki fai ai 'eku tu'utu'uní ai. Mālō.

Penisimani Fifita: Mālō Sea.

Kole tuku mai toenga 'aho ni fai 'eke fakama'ala'ala me'a he Fakamatala Patiseti

Dr. Saia Piukala: Sea ko u ki'i tokoni pē Sea. Tapu mo e Feitu'ú na, Hou'eiki Kōmiti Kakató, Sea kole ange pē ki he Hou'eiki Pule'angá ke tuku mai e 'aho ni ke fai ai e feme'a'aki Sea. 'Oku 'i ai pē fanga ki'i me'a iiki Sea ke ki'i fakama'ala'ala pē he Fakamatala Patisetí kae toki, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kole mai koe kia au. Me’a mai koe kia au.

Dr. Saia Piukala: Ko ia eni Sea ko u kole atu ki he Feitu’ú na. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Sai Fakafofonga ko e ‘osi ‘etau taimi ko ení ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga ‘oku mei hoko e 12 ke tau, mou toki me’a mai ‘anai te u toki fakahoko atu leva ‘a ‘etau hoko atu ai e tu’utu’uní.

Dr. Saia Piukala: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai faka’osi mai.

Penisimani Fifita: Sea na’a mau fili e Feitu’ú na ke ke me’a hena pea tonu ho’o fakafuofuá. Ko e ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu. Na’e ‘ikai ke mou fili e Seá. ‘Oua fa’a lea loi he Fale ni he ‘oku tapu Sea.

Penisimani Fifita: ‘Oleva mu’a ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku fakahoha’á.

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu koe Fakafofonga Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: ‘Io sai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he ‘uhinga fili ngaahi kautaha 3 ngaahi hala te’eki sio ki he’enau taukei ngāue

Penisimani Fifita: Ko e ‘uhinga ia ‘e Sea na’e kole atu aí pē ko e hā ‘a e ‘uhinga na’e fili ai ‘a e kautaha ko eni ‘e tolú ‘osi ko íá ‘oku te’eki ke tau sio ki ha’anau ngāue pē taukei ngāue. Pea ko hono ua ‘o e me’a ‘oku ou tokanga ki aí, ‘oku ‘i ai e tangata ‘oku fa’a lea mai he letiō ‘o fakamatala ia ki he tanu halá mo e ngaahi kilomítá. Fakamatala ki he *guarantee*, ko e tangata, ko ‘eku fehu’i pē ‘a’akú ‘oku ngāue fakapule’anga?

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Ko u tui ko e fehu’i ē pē ko e fakatonutonu ?

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ki’i fakamolemole pē Fakafofonga me’a mai pē koe Feitu’ú na he ‘oku tau lolotonga feme’a’aki tautolu he me’a. Tuku e me’a ‘i tu’á kapau ‘oku ‘i ai ha tanu hala ‘i tu’a fakafeta’i kapau ‘oku ‘i ai ha kakai ‘oku fakamole hanau pa’anga ke fai ha tanu hala. Me’a mai pē Feitu’ú na ia ‘oua te ke me’a ki he me’a *social media* he te ke tuputāmaki ai ‘o me’a mai ki heni ‘o hangē ko eni ko ho’o fo’i me’a ‘ane-pongipongi ní. ‘Osi e ngaahi me’a ia ko íá.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Me’a mai e Feitu’ú na he ...

Penisimani Fifita: Sea ko e fakahoha’a pē eni ‘o felāve’i mo e tanu halá. He ‘oku tokanga’i ‘e he tēpile ko eni ko e mafai e siana ko iá ‘oku fu’u tō atu hono mafai. Hangē ko e taimi ko ē ‘o Hitilā na’e ui ko ē *omnipotent authority*.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a Sea. Na’a ku koloa’ia Sea ‘i he me’a ‘a e Fakafofongá ‘anenaí ko e maamá. Pea ka ‘omi e maama ‘o tutu ‘i ‘olunga pea ‘e maamangia e Fale ni. Ko ‘eku fanongo ko ē ...

<002>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘i he ngaahi tōtōkaki ko eni ‘a e Fakafofonga, ‘oku hili ‘i loto he loto puha he taimi ni ‘a e māama kae fakapo’uli tu’u. ‘Oku pehē pē taimi ni Sea. Fie fakamalanga au ka koe’uhi ko ‘eku faka’apa’apa ko ē ki he tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na na’a ke ta’ofi mai ai au. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Minisitā, toe pē ho’o miniti ‘e 2 pea ‘osi ‘a e taimi. Fakamā’opo’opo’opo mai ai Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Sea, ko e ki’i tamasi’i fie poto tama eni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’a e na’u tala atu ke tuku.

Penisimani Fifita: Ko e hā? Ko ‘ene Minisitā?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, fakatonutonu ki he Tohi Ngāue, lea ta’efe’unga eni ku ngāue’aki he Fale, ta’efaka’apa’apa ki he Hou’eiki Mēmipa.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ki he Minisitā. Me’a mai koe Fakafofonga.

Penisimani Fifita: Ko e ‘uhinga foki ko ‘ene ta’efaka’apa’apa, kātaki’i ngata’a.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Kolisi mu’a, ‘isa Tongatapu Fika 9.

Penisimani Fifita: Pea ko e ‘uhinga ia e fakahoha’a e tēpile ko eni. ‘Oku mo’oni e tanu hala ka ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku hoko hotau Pule’angá ni, ‘oku totonu ke tau tokanga ki ai. Fakaivia e *private sector* ko e tuku mai e ki’i pa’anga ‘e 225, ‘i ai ha me’a ‘e ma’u ai. Na’e me’a ‘a e Fakafofonga Fika 2 ‘o Ha’apai, fakaivia e ngaahi *private sector*. ‘Oatu ha pa’anga ‘e tolu mano, nima mano, ka nau ngāue’i ‘enautolu ‘o ‘omai ha laukilu ‘o fakafou mai he’etau

‘Eiki Minisitā Ngōue: Sea. Fakafofonga fakamolemole, ‘oku ke māfana. ‘Oku ke mea’i ‘a e matangi he taimi na’a mou Pule’angá ai, na’a mou tufa nimangeau, tufa tahaafe nimangeau, tufa toluafe. Kia hai? Ki he kakai pē ia na’a mou sai’ia ai. Hala ke lave ai kotoa e kakai e fonua.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā kuo fe’unga ia, kuo u tui kuo fe’unga ia.

'Eiki Minisitā Ngōue: Tufa ko eni 'oku 'ave ko eni 'e he Pule'angá, tatau ki he taha kotoa pē e kakai e fonua.

Sēmisi Sika: Fakatonutonu atu Sea, ko e tufa ko ia na'e 'ikai ke siokita pē fakafa'afā'ahi.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki 'ofa mu'a 'o tuku mu'a hono to e alea'i e 'ū me'a ko ia.

'Eiki Minisitā Ngōue: Ongo Fakafofonga, kapau te u 'oatu ke mo mea'i, fa'ahinga 'i Longolongo he, 'ikai ke kau ia he tokoni, si'i faka'ofa.

Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu 'o Fale Alea. (**Liliu 'o Fale Alea he 12pm**)

'Eiki Tokoni Sea: Mālō e feme'a'aki Hou'eiki, toloi e Fale Alea ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2pm)

<003>

Taimi: 1400-1405

'Eiki Tokoni Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, hoko atu 'etau ngāue, tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(Na'e palopalema fakatekinikale 'a e me'angāue hiki ki he 'ata mo e lea pea ne ki'i break 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Kōmiti Kakato (*Lord Tu'i'afitu*)

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, tau fakafeta'i pē ki he 'Otua he kei faka-laumālie lelei kimoutolu. Ko u tui 'e 'ikai ke u toe fakalōloa, kole ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu he tataki 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, kole atu tau hoko atu. Ko 'etau hoko atu ko ení, te tau malanga nounou mo mahino, pea 'oua 'e to e foki ki he 'ū me'a ko ia na'a tau fononga mai aí. 'Osi pē 'ete fakamahu'inga'i 'a e me'a 'oku te'eki ai ke te me'a ki ai, hoko atu leva. Mālō me'a mai. Mālō Hou'eiki, me'a mai.

Fehu'ia founga sivi 'aki tu'unga lelei ngaahi hala, totongi mo hono taimi

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakatō pea 'oku ou kole ke u hūfanga atu he ngaahi tala fakatapu kakato e Fale 'eiki ni. Sea, ko e fokoutua hake pē motu'á ni ia ko e 'uhingá ke 'omai ha tali mei taumu'a ki he fo'i fehu'i 'e 2 na'e tukuatú. Ko e 'uluakí, na'e anga fēfē hono sivi ki ha tu'unga lelei *quality* 'o e ngaahi halá mo e totongi mo e taimi. Kuo pehē 'e he kau ngaahi hala mataotao 'o Tongatapu, ka tanu 'a Tongatapu kakato, 'e a'u ia ki he ta'u 'e 8. Pea ko hono 2 ko ia 'o e fehu'í, ko e tangata ko ē 'oku fa'a lea mai he letiō 'o kau ki he tanu hala 'a e Pule'angá, 'oku fifili 'e he tēpile ko ení pē ko e fale'i hala ia 'a e Palēmiá, pē ko e fale'i hala 'a e Pule'angá. Ke 'ai mai angé hano talí, ko e siana ko ení 'oku fu'u mafai fakaleveleva 'aupito ia hotau Pule'angá, pea 'oku 'ikai ke fu'u lelei ia ki he tēpile ko eni 'a e kakaí. Ko e kole ki he tēpile 'a e Hou'eiki Sea ke tali mai.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fehu'i ē pea ko u fakatonutonu atu pē 'a 'etau fehu'i. 'Oku 'ikai ha taha 'e fakaleveleva he fonuá ni, 'o ma'olunga 'i he laó. Hou'eiki Kapineti, ko e fehu'i ē kae nga'unu 'etau ngāué.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō. Tapu pea mo e 'Eiki Seá pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. 'Eiki Sea, ko e fehu'i 'oku 2, 'a ia te u kamata mei he fehu'i fakamuimuí. Ko e fehu'i fakamuimuí, pē ko hai e siana 'oku fa'a lea he letiō mo fakamatala'i. 'Eiki Sea, ko e tali ki aí 'oku 'ikai ke lave'i ia 'e he motu'á ni ko hai 'oku fa'a lea he letiō. 'Oku 'ikai ke u fanongo letiō au. Ko hono 2 'Eiki Sea..

Penisimani Fifita : Sea kapau 'e fiemālie pē ke u 'oatu e hingoa 'o e sianá te u 'oatu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku tali 'o fakataau pe ki he ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, 'alu pē ho'omou feme'a'aki he Falé ni hangē ko e tu'utu'uni 'a e Falé ni, te'eki ai ke tau fakahinga ha tokotaha 'oku 'ikai ke kau he Fale ko ení. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e fehu'i fika 1 'Eiki Sea. Ko e 'eke ki he fakaikiiki mo e tekinkale 'o e ngāue 'a e Pule'angá. 'Eiki Sea, ko u pehē 'e au kuo 'osi mahino 'a e fatongia 'o e Falé ni. Pea 'oku faingofua pē ia ke u fakamatala atu, 'a e matolu mo e hā mo e hā Sea, ka 'oku 'ikai ke u tui au, ko e me'a ia 'oku mahu'inga he Falé ni. Ko e mahu'inga ki he Fale ko ení, ko 'enau tali pē ta'etali 'a e Lao ko ē ki he Patiseti. Ko ia. Ko e taimi ko ia 'e fakahoko mai ai 'a e lipooti 'a e Pule'anga he ta'u kaha'ú, te nau fakahoko mai ai 'enau lipooti ngāue ki he ngaahi ngāue kotoa pē 'a e Pule'angá 'oku fakahoko 'e he Hou'eiki Minisitā. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Mō'ale Fīnau : Sea ki'i fakatonutonu kātaki. Ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai.

Mō'ale Fīnau : Tapu mo e Feitu'ú na. Sea 'ikai ke u pehē 'e au ke u fiepoto'i e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Minisitā. Mo'oni pē 'oku 'i ai foki e *policy* ia 'a e Pule'angá, he'ikai ke lava mautolu ia 'o kaunoa ai. Ko e taimi ko ē 'Eiki Sea 'oku fakahū mai ai ha me'a ki he Fale ko ení ke fakapa'anga 'aki 'a e pa'anga 'a e fonuá, 'oku fiema'u ia ke 'omai 'a e fakamatalá. Sea, 'oku ke me'a ange ki he ..

<008>

Taimi: 1410-1415

Mo'ale Fīnau: Ki mu'a ke u hoko atu Sea ko u fakamālō atu ki he Minisitā Toutai fakamālō mai mei Ha'apai 'Eiki Sea ne fua e ika pa'anga 'e fitu na'e fakatau mahalo ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga kuo 'osi ho fakatonutonu ...

Mo'ale Fīnau: 'Io ko e fakatonutonu pē ia Sea ki he 'Eiki Minisitā ke fakamolemole pē mu'a 'oua mu'a to e hanga 'o faka'ikai'i 'emau kole atu ke 'omai 'a e matolu e hala mo e valitā he ko e

me'a ia 'oku tatau mo e pa'anga ko ē 'oku fakapa'anga 'aki. Hā me'a 'oku fufuu'i ai? Folahi mai mālo Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea na'e toki 'osi pē hono fakaikiiki atu 'e he 'Eiki Minisitā he houa pongipongi 'a e matolu 'o e founa tanu pea mo e lōloa. 'Oku 'ikai 'ilo 'e au pē ko e to e feinga e Hou'eiki ke to e fakamatala fēfē.

Mo'ale Fīnau: 'Ikai ko e 'uhinga foki Sea ko 'ene toki me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mahalo ko e hala pē 'o Ha'apai 'e ki'i *half* 'inisi pē ia ... tou'one ia

Sea Kōmiti Kakato: Lave'i Fakafofonga mo'oni 'aupito e 'Eiki Minisitā ko e fakamaama mai he 'Eiki Minisitā ha'ana e Potungāue ...

Mo'ale Fīnau: Mālo Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a ko ē 'oku ke fehu'i ke fakahoko mai 'a e fo'i Lao ia ko eni ke paasi kae toki fakapa'anga'i. Mahalo 'oku mahino ange ia. Me'a mai koe Tongatapu Fika 4. Mou hokohoko mai pē. Kapau ko e taimi pē ena 'oku vave faka'ofa'ofa 'aupito ho'omou me'a malanga. Mālo.

Faka'amu tukumai Pule'anga fakamatala kakato ki he'ene ngaahi fokotu'utu'u ngāue

Māteni Tapueluelu: Mālo 'aupito 'e 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na kae pehē ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineta, faka'apa'apa atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele kae pehē foki ki hoku kaungā Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea ko e, ko e ki'i fakamalanga ko eni te u fakahoko atu he fanga ki'i me'a fo'ou kae tō e fakamamafā ki he ngaahi poini na'e 'i ai hono 'ohake 'i he Kōmiti Kakato mo 'emau tui pē 'Eiki Sea 'oku mahu'inga ke tali hangatonu mai. 'Oku mahu'inga 'aupito foki e Fakamatala Patiseti ko eni 'Eiki Sea he 'oku 'asi ia he palani ngāue 'a e Pule'anga. Ngaahi fokotu'utu'u ki he kaha'u pea 'oku 'i ai 'a e tokanga Sea ko hono 'uhinga kapau he 'ikai ke kakato mai e ngaahi fakamatala pea tau fakapaasi 'e 'alu eni ia ke ha'u ia 'amui kuo 'osi *detail* mai ia he Fakamatala Fakata'u. Ko e faka'amu 'a e mātu'a ni ke 'omi mu'a ha ngaahi fakamatala 'e lava ke kakato ke 'ata totonu mai ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u. Pea ko u kole pē ki he Hou'eiki Kapineta mole ke mama'o ke pehē ko 'emau 'i heni ko e fu'u fo'i fakafepaki 'ata'atā pē. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e ma'u mei ai. Ko e faka'amu ia 'a e mātu'a ko eni kapau 'e ongo atu pē homau le'o pea mou toki tali mai ai pē 'e moutolu ko e hā 'a e fakamatala mo e tali ki ai 'e lelei kiate kimautolu.

Tokanga ki he polisi ngāue 'a e Pule'anga ki he nofo'anga

Pea 'oku anga pehe ni 'a e tokanga Sea 'oku mau tokanga ko e fokotu'utu'u mo e palani kotoa pē 'oku 'ata mai 'e 'i ai 'ene kaunga 'a'ana Sea ki he tufotufa 'o e ngaahi faingamālie 'o e mo'ui. Pea 'oku mau tokanga ke mahino 'oku mātu'aki taau ia. Hangē ko eni Sea ka u 'oatu pē ha fanga ki'i fakatātā. Pea ko u kole pē ke taki ho'omou tokanga ki ai 'i he peesi 24 'i 'olunga 'aupito 'oku pehē, palani ke fokotu'u atu ha tu'utu'uni ngāue ki ha ngaahi fale nofo'anga 'atā ki he kakai 'o e fonuā

(national public housing policy) ‘A ia ko e ngaahi fakakaukau lelei Sea ka ko ‘ene ‘asi kongā pehē mai ‘e ‘i ai e tokanga ‘a e mātu’a ni na’a lava ‘o mai ha *detail* ki ai ko e taha ia.

Tokanga na ‘oku fakapotopoto ke tokonia kautaha vakapuna lolotonga

Ko e ua ‘oku ‘asi ia he peesi 23 ‘a ia ‘oku pehē ko e Līpooti ko ia ‘a e Kōmiti ki he Kautaha Vakapuná ‘e mahino mei ai ‘a e tu’unga ‘e ‘i ai ‘a e palani mo e fokotu’utu’u ki he kaha’u ‘o e ongo vakapuna ni ‘a e *MA60* mo e *Y12* kau ki heni ‘a e fakakaukau ki ha to e kautaha vakapuna kehe ke fakalele mo tokanga’i ‘a e ongo vaká. Ko e fo’i faingamālie mo ē ‘e taha na’a mau fakakaukau Sea ‘e, na’a lelei ange ke fakatau *share* ‘a e Pule’anga ‘i he kautaha vakapuna lolotonga ko e kongā pē ia hono poupou’i ‘etau sekitoa taautahá kae ‘oua te tau kamata ... ko e ngaahi fakakaukau pehē kau ai ‘a e fo’i faingamālie ‘i ‘olunga ‘oku ‘asi ‘i he peesi tatau ‘e malava ke fakahoko fakakongokonga ‘a e ngāue ni ‘a ia ko hono fokotu’u ha malu’i ki he ngaahi ngāue lalahi ‘o e ngaahi ngāue langa lalahi.

<009>

Taimi: 1415-1420

Māteni Tapueluelu: ... tali ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ki hono tokanga’i e ngaahi koloa ‘a e Pule’angá. Ua, fakamahu’inga’i ‘o e ngaahi koloa ‘a e Pule’angá. Pea tolu vakai’i e founa ke malu’i e ngaahi ngāue lalahi. ‘A ia ko e faingamālie ngāue ia Sea ‘oku mau fakakaukaua ‘e ngaue’aki ‘a e kautaha malu’i lolotonga ‘oku nau lolotonga ngāue ‘i he sekitoa taautahá pea to e fokotu’u pē Pule’angá ia ha’ane kautaha malu’i. Pea ‘i he founa ko iá ‘e hoko ai e Pule’angá ia ko ha *competitor* ki he sekitoa taautahá. Ko e anga foki e fakakaukau he taimi ní na’e ‘omaí ‘oku nofo ‘a e Pule’angá ko e Fakamaau pē ko e *referee, regulator* fa’u ‘o ha tu’utu’uni ke faka’ai’ai ‘a e kakai ‘i he sekitoa taautahá ke nau *compete* pea tātaki tukuhau ‘a e Pule’angá. ‘Oku mau tokanga pē ki he fakakaukau ko iá na’a iku ia ‘o uēsia ai. ‘A ia ko e fakatātā ia ‘oku mau tokanga ki ai ko hono tufotufa ‘o ha faingamālie ‘o e mo’uí. Pea ‘oku makatu’uanga ‘a e tokangá Sea ko hono ‘uhinga pē ko e lave mai fekau’aki pea mo e tanu halá. ‘A ia ‘oku tau a’u eni ‘o malu’i ‘a e nō 12 miliona ‘a e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo pea ‘oku te’eki ke fakahoko mai ka ‘oku tau tokanga ‘oku ‘i ai e ni’ihi lolotonga ‘i he *private* sekitoá na’a nau mei lava ‘o fai e fatongia ko iá.

Kae kehe Sea ko e fokotu’utu’u kotoa pē ‘a e Pule’angá ‘e ‘i ai ‘ene nānunga ‘i he kakai ‘o e fonuá. ‘A ia ko ‘ene lahi pē ‘ene palani ngāué ‘oku mau fakakaukau atu ‘oku tolu e ngaahi me’a ‘e lava ke fakahokó Sea. ‘Uluaki ko e tutu’u e fakamolé. Ua tātaki ha tukuhau fo’ou. Tolu, nō. ‘A ia ‘oku mau tokanga na’a ‘i ai ha tutu’u e fakamolé pea uēsia ai ha ni’ihi. ‘Oku hā heni ‘a e talanoa ki he *unemployment rate* ‘o e lahi ‘o e ta’ema’u ngāué ‘Eiki Sea. Kae kehe ‘oku mau tokanga ko u kole pē au ki he ‘Eiki Minisitā ke toki me’a mai pē ‘amui ‘o fakama’ala’ala mai mu’a pē ‘oku tonu ‘a e tokanga mo e hoha’a ‘oku ‘omi kiate kimautolu ‘o pehē ngalingali ‘e tu’usi ‘a e ni’ihi ‘oku ngāue lau’ahó ko e ni’ihi pehē ‘i he Pule’angá ko e kongā feinga ke tutu’u e fakamolé. Pea ko u tui pē mo falala ‘e toki fakama’ala’ala mai he ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Ka ‘o kapau ‘e pehē te mau tokanga na’a mole ai ha faingamālie ‘o ha ni’ihi taupotu ki he *grassroot level* ‘i he taimi faingata’a pē ní.

Kole fakama’ala’ala pe ‘oku ‘i ai ha tukuhau mo ha tute fo’ou

Pea ko u kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá Sea ke ne fakama’ala’ala mai ai pē pe ‘oku ‘i ai ha hiki ‘i he tukuhaú ‘i he fo’i vaha’a taimi atu ko ‘ení pē ko e tuté. Ko hono ‘uhingá ko e faingata’a ko ē ‘oku mau ‘uhinga ki aí ko ‘ene a’u pē ki ha tu’unga ‘e mano’o pe faingata’a ‘a e Pule’angá ko e ngaahi *option* ia ‘e ‘alu ki aí ‘o kau ai hiki e tukuhaú pē ko e tuté pea mo e nō. Pea ko u kole pē au ke ki’i tali nounou mai pē ‘Eiki Minisitā Sea pē ‘oku ‘i ai ha tukuhaú fo’ou pē ko ha tute fo’ou ka u toki hoko atu ai ‘Eiki Sea kātaki mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘eiki ni Sea. Ko u fakamā’opo’opo hifo e ngaahi *issue* ko eni ono ko eni na’e fakahoko mai ‘e he Fakafofonga Fika 4 ‘o Tongatapu ‘Eiki Sea. ‘Oku, ngaahi *issue* ko eni ne u ‘osi lave kātoa pē ki ai kimu’a pea ‘oku mo’oni e me’a ko ē na’e fai he ‘Eiki Minisitā ko eni pea mei he Fatafata māfaná hangē ‘eni ia ha fo’i tisi ko ē ‘oku masisi ‘ene vilovilo holo ‘ona toutou tā mai pē fo’i fasi tatau.

Ko e ngaahi founga pē ko e *policy* faka’ekonōmiká ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e ongo me’angaue ‘e ua ‘oku ngaue’aki he Pule’angá ‘o fakatatau ki he taimi ko ē ‘oku hoko ai. Ko e taimi ko ē ‘oku tō lalo pehé ni ai fakamāmani lahi ‘a e tu’unga faka’ekonōmiká pea feinga’i ke fakaakeake ‘a e *private sector*. Ko e fatongia ia ‘o e Pule’angá ke pamu kitu’a ha ivi faka’ekonōmika ke fakaakeake ‘a e ‘ekonōmiká, ma’u ngāue ‘a e kakaí, mo’ui e ngaahi pisinisí fefakatau’aki tānaki mo e tukuhaú.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole ...

<002>

Taimi: 1420-1425

Mateni Tapueluelu: ... kuo u kole ange pē ke si’i angalelei ‘o tali mai pē ‘oku hiki ‘a e tute pē ko e tukuhaú pē ko ha fa’ahinga me’a.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, ‘Eiki Minisitā. Fiema’u ‘e he Fakafofonga e fo’i nima ko ē, ka ko e ono ‘oku ‘uhinga atu ai, pē ‘oku hiki pē ‘oku tu’uma’u ‘a e tukuhaú pē ko e tute.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Te u a’u atu pē ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka ko ‘eku kini atu ko eni e hala fononga ke ma’u ha māama he Fakafofonga pea mo ‘aonga foki ki he kakai ko ē ‘oku nau me’a mai he fakamafola leá ki he ‘uhinga ko ē ‘o e *policy* ngaue’aki he Pule’angá he Patiseti ko ení. ‘A ia ko ‘ene lea faka-Pilitāniá taimi ia ‘oku *contracted* ai ‘a e *economy* pea ko e fatongia leva ia ‘o e Pule’angá ke puhi ki tu’a ha ivi pē ko ha mānava. Fakangaue’i e kakai, ngāue *private sector*. Me’a kotoa pē ke nau lava ‘o ngāue mo fakaakeake ke lava ‘o ake ‘a e mo’ui faka’ekonōmiká. Sea ‘uluaki me’a na’e tokanga ki ai e Fakafofonga ko e *housing policy*. Kuo ‘osi tali he Pule’angá ...

Māteni Tapueluelu: Sea ko u kole atu kapau ‘oku ‘ikai ke fie tali mai he ‘Eiki Minisitā ia ‘eku fehu’i pea tuku ā ke hoko atu ‘eku malangá ‘a’aku ia ka ne toki tali fakalukufua.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ngaahi *issue* eni ‘Eiki Sea. Kapau ko ‘etau founga eni ‘oku tau ngaue’aki ‘Eiki Sea tā he ‘ikai ke tau to e a’u tautolu.

Māteni Tapueluelu: Kole au ia ke spot on mai ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ngaahi *issue* eni na’e tokanga ki ai pea ko ‘eku tali fakamā’opo’opo eni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā kole ke ke fakamāama pea vave ‘aupito ho’o tali ki he fehu’i ‘a e, ka ‘oku faka’ofu’ofa ‘a e me’a ‘a e Feitu’u na ho fakamāama he ‘oku to e ‘i ai mo e kakai ‘oku nau fanongo mai he ‘eá.

‘Eiki Minisitā Ako: ‘E Sea ko e ki’i fakamanatu pē Sea ‘oku ‘ikai foki ke ngōfua hetau Tohi Tu’utu’uni e vilita’e’unua ke ‘ai ha tali ha taha. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ia ‘Eiki Minisitā.

Siaosi Pōhiva: Ki’i tokoni atu pē au Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u hoko atu au ia ki he tali e ngaahi fehu’i ko ē kuo faí.

Siaosi Pōhiva: Ka u ki’i tokoni pē Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e *housing policy*. ‘Oku ‘ikai ke u fiema’u e tokoni ‘Eiki Sea. Ko u lolotonga fakamatala au eni ki he ngaahi *policy* ngāue ‘a e Pule’angá. ‘A e Pule’angá ke nau fokotu’u ke nau ngāue’i.

Mateni Tapueluelu: Sea ‘oku ou kole atu Sea tuku ā ka u hoko atu ia he ‘oku ‘ikai ke tali mai ‘eku fehu’i kae toki tali fakalukufua mai kae tukuange ka u hoko atu ā au ‘eku malanga he ‘oku ‘ikai ke fie tali ‘io, ‘ikai mai pē ‘oku ‘i ai ha tukuhau.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e kauleka pe ia ‘oku ‘io, ‘ikai. Ko e fakamatala ko eni ngaahi ‘uhinga ko eni ho’o fehu’i ke ke fiemālie.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, ‘oku pehē, na’e fai ‘a e me’a ‘a e Feitu’u na ko e fehu’i. Ko ē ‘oku feinga ‘a e ‘Eiki Minisitā ke ne tali ho’o fehu’i, fakamolemole. Ko ‘eku lave’i pē ‘oku ‘ikai ke vave mai e tali, te u ‘oatu leva ke hoko atu ho’o me’a. Pea kapau he ‘ikai ke tali mai, he ‘ikai te u fehu’ia au he ko e ngāue ia mo e *policy* ‘a e Pule’angá ‘i he tu’unga ‘etau ngāue ‘i he Fale ni. Mālō.

Tali Pule’anga ngaahi fehu’i mei Tongatapu 4

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e *housing policy*, kuo ‘osi tali ‘e he Pule’angá, ‘a e *policy* ki he langa ‘a e fale nofo’anga faka-fonua. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi palani ngāue ki ai ‘a e Pule’angá ke

langa ha ngaahi fale ke tokoni'i ki ai 'a e kakai e kakai tukuhausia 'i he ta'u 'e 5. 10 ko eni ka hoko mai. Pea 'oku 'osi kamata e ia, 'a e *scheme* ko ia.

Na'e 'i ai e hoha'a ki he kautaha vakapuna. Ne u 'osi lave ki ai 'Eiki Sea, kuo 'osi tali 'e he Pule'angá ki he 'esitimeti pē ko ē ta'u ni, 'a e pa'anga mei, laumiliona ke kamata 'aki e kautaha ko eni pea fakalele mo ha taimi ke hū mai ai ha ngaahi kautaha kehe 'o *partner* pea mo e Pule'anga pea holomui māmālie 'a e Pule'angá. Ko e talamai ko ē ke faitu'utu'uni mai ki he Pule'angá ke tokoni. 'Osi fai 'e he Pule'angá ngaahi savea mo e 'analaiso. Pea ko e tu'utu'uni fakapotopoto eni 'a e Pule'angá.

Tolu. Kautaha Malu'i. Ko e *policy* ngāue ia 'a e Pule'angá, ko e 'uhinga ko e tafe 'a e pa'anga ki muli, 'ikai ke u to e lave ki ai he na'u 'osi malanga ki ai 'i he ngaahi 'aho kuo maliu atu.

Fakamahu'inga'i e Koloa 'a e Pule'angá. Felāve'i eni ia mo e founa fakatauhi tohi, 'oku ngāue'aki ki hono lēkooti mahu'inga e koloa mo e nga'oto'ota e Pule'angá. 'Oku 'i ai 'a e faingata'a e fakahoko e ngāue ko eni. He ko e ngaahi koloa kotoa pē 'oku tauhi ia 'i he ngaahi Potungāue. Ko e fatongia mahu'inga eni ia Sea ke fakahoko pea 'oku fiema'u ia ke fakakakato. Pea 'oku ngāue 'a e Pule'angá ki ai ke 'omau ha kau tokoni pē ko ha kau mataotao ke nau fakakakato e ngāue ko ia.

Ko e Tanu Hala 'Eiki Sea. He 'ikai ke u to e lave au ki ai, mahino e 'ū tali ia ki ai. Ko e lave ko ē ki he kau lau 'aho. 'Eiki Sea, talu mei he hoko 'a e faingata'a ko eni *COVID-19*, 'oku te'eki ke ai ha taha he kaungaue Lau 'Aho kuo tuku kitu'a. Na'e totongi 'e he Pule'angá 'a e vahe 'a e kau ngaue lau 'aho. Tatau pē, mātu'a 'oku ngāue he Pule'angá mo e kau *staff*, neongo na'e *lockdown* he uike 'e 2, pea 'oku nau kei ngāue pē. Ko e faka'amu ia 'a e Pule'angá ke fakangāue'i e kakai ko eni he nau hanga 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia mahu'inga ia 'Eiki Sea 'i he tauhi 'o e ...

<003>

Taimi 1425-1430

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'o e tau'i 'o e Kōmiti. Ko e kau *cleaner* te u fakatātā, ko e kakai eni ia 'oku sio lalo ki ai 'a e sōsaieti, kā ko honau fatongia 'oku fakahoko 'i he ngaahi 'ofisi pea mo tauhi 'a e fonua ke ma'a, 'oku ta'ehano tatau hono mahu'inga.

Ko e na'e 'i ai mo e lave 'e taha 'Eiki Sea ko e fehu'ia ko e 'uhinga ko e ngaahi makatu'unga faka'ikonōmika pē ko e *anchor*, 'oku ngāue'aki 'e he Fale Pa'anga. 'Oku pēseti ko ē 'o e kau ngāue ke pukepuke pē he pēseti 'e 53 honau vāhenga 'o fakatatau ki he pa'anga hū mai 'oku tānaki 'e he fonua. Ko e ta'u fakapa'anga ko eni 'Eiki Sea 'oku 'alu hake ia 'o pēseti 'e 61, pēseti 'e 61, ko e hā hono 'uhinga, tu'uma'u pē 'a e pa'anga ia ko ē 'oku vahe 'e he kau ngāue, holo 'ū fika ia ko ē na'e tānaki mei ai ko ē 'e he fonua fakalukufua 'i he pa'anga hū mai ia, ko 'eku fika 'oku 'alu hake ai 'o 61, pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e ta'u hoko mai 20/21 ke 'alu hake 'o 62.

Ko e me'a faka'osi na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'oku 'i ai ha hiki 'ene 'a e tukupau 'Eiki Sea, ko e Fakafofonga pē ko eni na'a ne hiki 'a e tukupau 'Eiki Sea, ko e motu'a ko eni 'oku tukupau ia 'a e tukupau ki he me'alele, *cc*, na'a ku lave ki ai, pea kau ki ai mei he kalasi kehekehe ko ē 'o e me'alele pea ngāue ki ai kamata mei he noa ki he 50, 500 5000 'alu ai ki he tahaafe ki

‘olunga. Ko e me’akai, to’o ‘a e tukuhau ‘i he me’akai, fakalōloa mei Sune ki Tīsema ‘aho 31, to’o ‘a e tukuhau pea mo e CT pea mei he koloa langa, fakalōloa ki Tīsema, ko e hā hono ‘uhinga, tokoni’i ‘a e kakai, ‘oku nau ‘ofa mai mei tu’apule’anga ki Tonga ni, fai ‘aki pē ‘enau ‘ofa he ‘oku fusi mo ‘omo pē mo tu’apule’anga. Pea ko ē lisi ‘oku fu’u lōloa ia ‘Eiki Sea, ‘oku kau ia ‘i he ngaahi lao ‘e ‘omai ki he Fale ni, ‘uhinga ia na’a ku fakahoha’a ai ki ai ‘e fakahū mai ‘ū lao ko ia he ‘oku felālāve’i pea ‘oku fiema’u ke tali mo ia ‘Eiki Sea. Mahalo ko e ngaahi me’a pē ia na’e fehu’i ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘Eiki Minisitā. Fakamālō atu ‘i he fakamaama lelei mo e fakahisitōlia mai tafe ‘a e fehu’i, mālō ‘aupito ‘a e laumālie lelei ke tali ‘a e fehu’i. Fehu’i mai koe Tongatapu fika 4.

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘e ‘Eiki Sea, fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he fakamā’ala’ala ko ia, ko e konga fakamuimui na’a ku tokanga ki ai. Pea ‘oku ou kole pē ‘Eiki Sea ke taki ho’omou tokanga ki he peesi 32, na’a ku fehu’i eni ko e ‘uhinga na’e fakamalanga heni ‘a e Tongatapu 1, ‘o ne pehē ‘oku ‘i ai ‘a e hiki ‘i he tukuhau, pea na’e faka’ikai’i ia ‘e he Minisitā Pa’anga, pea ‘oku to e a’u pē ki he ‘aho ni. ‘Oku ou taki ho’omou tokanga ki he peesi 32, palakalafi 2, fakamuimui sētesi fakamuimui ‘oku pehē. ‘I he taimi tatau ‘oku tokangaekina ‘e he Pule’angá ‘a e tu’unga mo’ui lelei ‘a e fonua ‘aki hono hiki ‘a e tukuhau ‘ekisia ‘i he ngaahi koloa hū mai mei tu’apule’angá ‘a ia ‘oku ‘ikai fakatupu mo’ui lelei. ‘A ia ko e tali nounou ia ko ē ‘oku ‘omai ‘i he Fakamatala Patiseti, ‘oku hiki ‘a e tukuhau ‘ekisia. Ko e poini ‘oku ou taki ai ‘a e tokangá ‘Eiki Sea mo Hou’eiki, ko e ngaahi fu’u palōmesi ngāue ko eni ‘i he vaha’a taimi pehē ni, kuo pau ke ‘i ai ‘a e hiki ia mo e nō ... ‘Oku ou fie taki leva ho’omou tokanga ki he peesi 30 ‘a ia ‘oku pehē ai...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ki’i tokanga atu ki he Fakafofonga ‘Eiki Sea...

Māteni Tapueluelu: Sai ‘Eiki Sea kau faka’osi atu te’eki ke ‘osi ‘a e ngaahi ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...ki he me’a ko ene lave ki he palakalafi ko eni....

Māteni Tapueluelu: Te ke fakamā’ala’ala mai Sea ‘oku ‘i ai pē taimi ke fakamalanga mai mu’a ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga tuku ke fakamā’ala’ala mai te mo fonofononga pē, he ‘oku ou ongo’i mahalo te ke ma’u kātoa ‘a e taimi ko eni. Mo fononga lelei pē mo e Minisitā ‘a e ‘uhinga ē hangē ko e ho’o me’a mai ‘i he peesi 32, kā ‘oku tonu pē ke fakamahu’inga’i, ko ene hiki ko e ‘ū me’a pē ia na’e paasi, ko e ‘uhingá ko e ngaahi me’akai ‘ikai ‘uhinga ki he mo’ui lelei.

Māteni Tapueluelu: Sai pē ‘Sea na’a ku pehē ‘e au ko ha fakatonutonú ‘oku kau, kā ko e tokoni kapau te u loto ki ai, kā teu talangofua pē ki ho’o tu’utu’uni Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Sea pea mo e Feitu’u na. Sea ko e taha pē ia ‘a e *policy* ngāue ‘a e Pule’anga, pea ko e *policy* ko ē na’e talu hono ngāue ‘i mai ia mei he ngaahi Pule’anga hokohoko mai ko eni, ko hono taukave’i ‘a e mo’ui lelei ‘a e kakai ‘o e fonua,

pē ko hono tau’i ‘o e mahaki ko ē ‘oku ‘ikai ke pipihi, ‘oku ‘iloa fakapilitānia ko e *NCD*. ‘A ia ‘oku kau ai ‘a e suka ...

<005>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ngaahi mahaki ko ia pea ko e founa ‘e taha na’e ngāue’aki he Pule’anga pea ‘oku ngāue’aki ‘Eiki Sea ko hono ngāue’aki ‘a e tukuhau pē ko e *fiscal policy* ke ne hanga ‘o feinga ke liliu ‘a e anga ko ē ‘a e ma’u me’atokoni ‘a e kakai ‘o e fonua. ‘A ia ko hono feinga ke to’o kātoa e tukuhau ki he vesitapolo, fo’i’akau to’o kātoa e tukuhau ko ia ko e ‘uhinga ‘oku fiema’u ia ke ‘omai pea ‘oku ‘ikai ke ma’u ma’u pē mei Sanuali ki Tisema ‘i he fonua ni pea ‘ai leva ke faka’ai’ai e kakai Tonga ke nau ma’u me’atokoni mei he ika mo e ngaahi koloa ‘o tahi. Ko e me’a ia ‘oku fakamole ai e pa’anga a’u mai ki he houa ko eni ‘oku ou lea ai fakamole ai he fonua ‘a e pa’anga ‘ave ke fakatau mai’aki e ika mei he kau toutai ma’ama’a fakatau mai mei he kau toutai ‘i he totongi ia ‘oku ma’olunga ange tukuhifo leva ki lalo ki ha totongi ‘oku fe’unga ke fakatau ki he kakai ko hono fakaa’u ia ko ē fo’i kaveinga ngāue ko eni ‘Eiki Sea ‘o e fenga’unu ai ko ē pa’anga ke ‘ave ke fakakakato’aki e ke hā ke ma’u me’atokoni mo’ui lelei kakai e fonua pea nau mo’ui lelei he ko e kaha’u ia ko ē ‘o e fonua ki he kaha’u.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā maama lelei ia hoko mai koe Fakafofonga

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘Eiki Sea ko e me’a pē ia na’a ku faka’amu ke mahino ‘Eiki Sea ko e ngaahi faingamālie ngāue ko eni ‘e fakapapau’i ke tufotufa taau faingamālie ‘o e mo’ui na’a iku ‘o to e fihī hangē ko ‘etau ‘eke ko e founa na’e foaki’aki e faingamālie ‘o e kautaha ‘e tolu ki he tanu hala.

Tokanga ki he founa fakapa’anga fe’amokaki 60 miliona he Patiseti

Kā ‘oku ou fie taki ‘a e tokanga ‘Eiki Sea ki he peesi 30 ko hono ‘uhinga pē Sea na’e ‘i ai hono fehu’ia ai ‘aneafi ‘a e fe’amokaki 60 miliona pea ko e ‘uhinga eni ko ē na’a ku fakalavelave ai ka a’u leva ‘a e ngaahi fiema’u pehe ni ‘o fu’u lahi ‘e iku pē ki he ngaahi ‘ū me’a pehe ni. Ko e hiki e tukuhau, ko e nō, pea ‘oku ou fie lave atu ki he nō ‘Eiki Sea ‘i he palakalafi hono ua fakamuimui ‘a ē ‘oku pehē, ‘i he’ene hā atu ‘i he tēpile ‘i ‘olunga peesi 30 eni Hou’eiki “ ‘oku fakafuofua e Patiseti ki he 2020/2021 ‘e fe’unga ‘a e pa’anga hū mai mo e 359.4 miliona pea 380 miliona ‘a e pa’anga fakamole ‘i he’ene pehē ‘oku hulu leva ‘a e fakamole ‘i he pa’anga hū mai’aki ‘a e 26.6 miliona ‘a ia ‘e fakapa’anga mei he pa’anga talifaki ‘a e Pule’anga kā ko e Patiseti fe’amokaki ko eni ‘oku lolotonga fakakau ai ‘a e pa’anga hū mai mei he nō fakaangaanga mei he *IMF* ‘i ha totongi tupu ma’ulalo fe’unga mo e 19 miliona pea mo e pōnite 20 miliona ‘i hono to’o e ongo founa fakapa’anga ni mei he pa’anga hū mai ‘e fe’amokaki leva ‘a e Patiseti ‘aki ‘a e 59.6 miliona ‘a ia ko e 60 miliona eni fa’a fai ki ai e me’a. ‘A ia ‘oku ne fakahā mai heni ‘e hokohoko atu e uesia ‘o e fokoutua fakamāmāni lahi ‘o e *COVID-19*.

Tokanga ki he Kupu 19 Konisitūtone kuo pau ki he Pule’anga ke lipooti ki Fale Alea ‘ene nō ‘ova he 15 miliona

Hou'eiki 'oku mau toutou kole atu ke fakahoko mai 'a e ni'ihi kautaha 'oku nau fai 'a e tanu hala 'oku mou fakahoko mai 'oku 12 miliona e nō, kā 'oku te'eki ke mau 'ilo ko hai 'a e ngaahi kautaha ko ia, pea 'oku ou tui ko e fo'i ta'efaitotonu ia kiate mautolu kapau he 'ikai ke mau 'ilo kimu'a he'emaui pālōti. Kā 'oku ou taki ho'omou tokanga Hou'eiki Lao ke Tauhi e Pa'anga e Pule'anga 'o Tonga kupu 25 fekau'aki eni mo e nō, mafai ke fakahoko e ngaahi nō pa'anga 'e ngofua ki he Minisitā ke ne nō mei ha fa'ahinga ma'u'anga 'i loto pē mei tu'a he fonua ha ngaahi pa'anga 'oku 'ikai ke laka hake hono fakakātoa 'i he 15 miliona 'i he ta'u fakapa'anga ha ngaahi pa'anga kehe 'a ia 'e ala tu'utu'uni 'e ha tu'utu'uni 'a e Fale Alea mali eni mo e kupu 19 Konisitūtone ka 'ova leva e nō 'i he 15 miliona 'oku fiema'u ke 'omai ki he Fale Alea 'o Tonga, kupu si'i 3 ko e ngaahi nō kotoa pē ia kuo fakahoko he Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu Sea tokoni atu ki he Fakafofonga

Sea Kōmiti Kakato: 'Io Fakafofonga ko e tokoni ē

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea ki'i me'a hifo ki lalo

Māteni Tapueluelu: Sea, kapau he 'ikai ke u loto ki hē ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Māteni Tapueluelu : .. ko e tu'u 'a e Lao 'oku 'ikai ke tali ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mo laumālie lelei pē.

Māteni Tapueluelu : 'Oku 'ikai ke u tali 'e au 'ene tokoní, ka 'oku ou talangofua pē au ki he Feitu'ú na Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : Laumālie lelei pē he 'oku feinga lahi 'aupito ho'o fehu'í ke 'i ai ha talime'i hē. Ko e talí ko e me'a faingata'a ia, muimui hifo ai e Feitu'ú na.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea. Ko e kupu'i lao ko ení ko hono lau tu'o 800 eni 'Eiki Sea he Falé ni. 'Oku mea'i 'e he kakai 'o e fonuá. Ko 'ene toki 'ova he pa'anga 'e 15 milioná, pea 'oku ou tu'utu'uni 'a e Lao ke fakahū mai 'e he Minisitā Pa'angá. 'Eiki Sea, 'oku kau mai pē eni ia, manatu'i ko e patiseti ko e fokotu'utu'u mo e palani ngāue. 'Oku te'eki ke fai e nō ia pea 'oku ou tui au he'ikai fiema'u ia ke fai. Ka kuo pau ke fakahū mai ia he palani ngāue 'a e Pule'angá. Ko e founga eni 'e fakapa'anga 'aki 'a e fe'amokaki 'i he pa'anga hū maí, mo e patiseti ki he pa'anga ke tukuatu ai e ivi ngāue, ke ngāue'i mo langa 'e ekonōmiká. Ko u tui kuo 'osi mahino 'aupito 'a e fakamatala ko iá 'Eiki Sea. Ko e pa'anga 'e 20 ko ē 'e tahá, 'a ē ko ē 'oku to'o mai mei he kato ko ē 'oku tānaki 'e he Pule'angá ko e *reserve* ia, ko e *reserve* ia.

Māteni Tapueluelu : Ko u fakatonutonu 'a e Minisitā 'o fakatatau mo e Lao.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē.

Tui 'oku fa'oaki nō 'ova 15 miliona fūfū he Patiseti kae fiema'u fakamatala fakaikiiki ki ai

Māteni Tapueluelu : Ko e Kupu 3 'oku pehē 'Eiki Sea. Ko e ngaahi nō kotoa pē 'oku fakahoko 'e he Pule'angá, 'i ha ta'u fakapa'anga mo hono ngaahi tu'utu'uni, mo e tu'unga felāve'i mo ia, kuo pau ke lipooti 'i he fakamatala patiseti 'oku 'oatu ki he Fale Aleá, 'i he ta'u fakapa'anga hoko maí. Ko hono faka-pālangi *terms and conditons* Sea . Ko e nō ko ení 'oku 'ikai ke talamai 'a e me'a ko iá ai. Fa'o 'i loto ke fufū 'o tanu'aki 'a e ngaahi fakamatala kehekehe 'a e nō 'oku 'ova 'i he 15 milioná. Na'e totonu ke 'omai hono *detail* ki he Fale Alea 'o Tongá ke 'ilo 'e he kakaí.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tokoni atu, ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea, tapu mo e 'Eiki Seá, 'oku 'ikai ke 'uhinga 'a e hiki ko ia hoto le'ó 'ota 'Eiki Sea, pea pehē ai 'oku tonu 'a e me'a 'oku te fakamatala'í. 'Ikai, hala 'aupito ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke u tokanga au ki hono le'ó. Me'a mai koe ia,

Fakama'ala'ala ko ē 60 miliona tonounou'aki patiseti 'ikai ko e fo'i polokalama pē 1

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e 60 miliona ko eni, ko e 60 miliona ko eni 'oku tōnounou 'akí. Ko e polokalama ko eni 'oku ne fakapa'anga'í 'Eiki Sea, ko e taimi ko ia te tau fononga ai ki he 'Esitimetí mo e Laó, 'e lava e motu'á ni mo e Hou'eiki Minisitā talaatu. Ko e fo'i polokalama ko ení, fo'i polokalama ko ení, tātānaki 'a e 'u fo'i polokalama 'e 800 ko iá 'e ma'u ai 'a e 60 miliona ko eni 'oku fakapa'anga 'akí. 'Oku 'ikai ko e fo'i polokalama pē ia 'e taha.

Māteni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu Sea

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā 'a e me'a ta ko e toki 'uhinga ia e *statement*.

Siaosi Pōhiva : Kole pē ke u tokoni atu ki he kaungā Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e hā Fakafofonga?

Siaosi Pōhiva: Ko e tokoni pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Tapu pea mo e Seá, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá, kaungā Hou'eiki Minisitā Kapinetí, Minisitā Kapinetí. Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Nōpelé. Sea, ko e me'a ko ia 'oku lave ki ai 'a e Fika 4 'oku mo'oni ia. Ko e 15 miliona 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga. 'Oku te'eki ai ke 'omai ha lipooti ia ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Laó mo e Konisitūtoné. 'I he ta'u fakapa'anga ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ko e fakatonutonu ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e fakatonutonú Sea, ko eni na'e 'osi fakamatala mai pē Laó, ka 'i ai ha nō 'i ha ta'u fakapa'anga, 'oku laka hake he 15 milioná, kuo pau ke 'omai ke tali 'e he Falé ni, pea kapau na'e 'i ai ha nō 'a e Pule'angá 'oku 60 miliona, 'e 'omai ki he Falé ni, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha nō 'i he taimí ni 'i he patiseti ko ē, ka tau nofo 'o ngāue'aki 'a e patiseti ko ē, ko e Lao ia 'oku tau 'i heni aí.

Sea Kōmiti Kakato : Mo'oni 'aupito ia, ko e tu'utu'uni ia laó ka ko e *statement* pē 'oku fokotu'u 'i he'etau pepa ko ē ka 'oku te'eki ai ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko ia. Fakafofonga me'a mai.

Taukave te'eki fakahū mai Pule'anga ha'ane lipooti ki he nō 15 miliona he Patiseti

Siaosi Pōhiva : Sea, na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'i he'ene fakamatalá na'e 'i ai 'a e 15 miliona na'e nō he ta'u fakapa'anga lolotongá 'oku 'asi he peesi 13. Ko ia. Fakakātoa 'a e nō ki tu'apule'angá, koe'uhi ko hono totongi atu 'o e sēniti konga nō 'o e ngaaghi poloseki 'oku lolotonga hokohoko atú, pea mo e nō fakalotofonua fo'ou pa'anga 'e 15 miliona. 'A ia ko e ta'u fakapa'anga lolotonga eni. Talamai 'e he Kupu 125.3 ko e nō kotoa pē kuo fakahoko 'e he ..

<008>

Taimi: 1440-1445

Siaosi Pōhiva: ... Pule'anga 'i ha ta'u fakapa'anga mo hono ngaahi tu'utu'uni mo e tu'unga felāve'i mo ia. Kuo pau ke lipooti 'i he fakamatala patiseti 'oku 'oatu ki he Fale Alea 'i he ta'u fakapa'anga hoko mai. 'Iloa eni he ta'u fakapa'anga lolotonga. Totonu ke lipooti mai he patiseti ko eni. Fakamatala, tu'utu'uni eni 'a e Lao Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pōhiva: Te'eki ke 'omai ha lipooti pehē ia ki he nō ko eni 15 miliona ko eni ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kau ki'i tokoni atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni ē Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea pea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea, tu'utu'uni 'a e Laó ngofua ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga tali 'e he Kapineti ke nau *issue* ha pōnite fakalotofonua 'o ngata he 15 miliona. Kuo pau ke nau lipooti ki he Fale Alea 'i he Fale Alea hoko pē ko e Fale Alea vave mai pē 'i he 'aho 'e 28, nau 'osi fakahoko he motu'a ni 'Eiki Sea e lipooti na'e fakahoko e nō ko e pōnite na'e tuku atu ko e konga faka'osi na'e tānaki he māhina kuo 'osi kakato ia e 15 miliona. Ko e hā hono 'uhinga na'e tuku atu ai he Pule'anga 'a e pōnite ko eni? Ke fakakakato 'aki ke fakapa'anga 'a e ngaahi fatongia pea mo e pa'anga ko ē na'e pehē ko ē he patiseti ...

Siaosi Pōhiva: Sea ka u ki'i ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kae lava 'o tānaki 'i he ta'u 18 ... 2019/2020.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tōnounou e pa'anga hū mai ko e 'uhinga ko e ngaahi peau ko ē 'o e COVID-19 mo e ngaahi me'a ko ia, mahino ē. Ko u tui pē 'oku mahino 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino lelei 'aupito 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu Fika 4.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea ko 'eku fakatonutonu Sea 'oku totonu ke mahino 'aupito e Lao ia. 'Oku mau feinga mautolu ki he Loea 'i lotu he Pule'anga ke mahino ko e Kupu 3 Kupu Si'i (3) 'oku ne talamai ko e ngaahi tu'utu'uni mo e tu'unga felāve'i mo ia fakapilitānia *terms and conditions*, 'ikai ke ai ha me'a pehē 'e 'omai. Ko e ha'u pē 'o fakahoko mai 'oku 'i ai e nō pea 'osi... fufuu'i e *detail*

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u, tapu mo e Sea kau fakatonutonu e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Me'a atu koe ko ho'o kumi ho'o totonu fakalao ke ha'u fale'i fakalao. Ko e ngāue ko ē na'e fakahoko he Pule'anga na'e 'osi kumi e fale'i fakalao 'a e Pule'anga ki he 'Ateni Senialé mo e *Solicitor* Seniale. Fakapapau'i ai ko e founa ngāue na'e fai kuo fakahoko 'o fakatatau ki he Laó 'Eiki Sea. Tuku e Fakafofonga ia ke 'alu ia kae tukuange 'etau Patiseti 'a tautolu ke tau ō tautolu kae 'alu ia fai 'ene kumi Laó.

Siaosi Pōhiva: Sea ko u kole atu pē au ...

Sea Kōmiti Kakato: Kiate au Hou'eiki kuo maama kia au 'a e *issue* ia ko eni. Ka he 'ikai te tau tu'uma'u tautolu ia ai. Kuo 'osi mahino ia ki he motu'a ni 'a e tu'utu'uni 'a e Laó mo e fakafuofua 'a e lahi 'a ha pa'anga 'oku ngāue ki ai 'a e Pule'anga mo e taimi ke fai ai hono lipooti. Kuo me'a mai e 'Eiki Minisitā kuo fai e ngāue ki ai pea 'oku fai e fakamaama mo hono lipooti ko u pehē kuo lava e *issue* ko ia ka tau hokohoko atu pē. Te tau 'i Fale Alea ni pē pea te tau nga'unu pē te mou to e hoko mai pē. Mālō 'i he ngaahi 'uhinga fakalao kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ta'efakafiemālie. Me'a mai Fakafofonga fakamolemole.

Siaosi Pōhiva: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i taimi pē 'e Tongatapu Fika 4 he 'oku vilo e ngaahi feme'a'aki ko eni me'a mai.

Siaosi Pōhiva: Te tau faihala Sea kapau te tau tali e me'a ko eni 'oku te'eki ai ke tau tali 'oku 'ova eni ia he 15 miliona Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga fakalelei ho’o me’a. Te tau faihala, ko ho’o ‘uhinga ‘a koe kia tautolu kātoa. ‘Oku te’eki ai ke ‘i ai ha me’a ‘e hala.

Siaosi Pōhiva: ‘Oku ou na’ina’i pē au Sea ...

'Eiki Minisitā Ngoue: ‘E sai pē ke u ki’i tokoni ki he Fakafofonga?

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu ki he Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi ‘Eiki Minisitā. ‘E Fakafofonga kae toki me’a mai e ‘Eiki Minisitā kae foki mai e malanga ...

'Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai kapau pē ‘oku ne fiema’u ke u tokoni ange ki ai pea mo e Fakafofonga Fika 4 te u lava pē o tokoni ange ka naua.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai kae laumālie lelei.

Fakamahino ‘oku ‘ikai fufuu’i Pule’anga ha fakamatala ka ‘oku ‘asi kotoa he ‘Esitimetri ‘ikai ko e Fakamatala Patiseti

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia. Sea ko e talu ‘eku kamata ‘eku hū mai ki Fale Alea ni he 93. Pea u mālōlō he 96 pea u to e hū mai he 2005. ‘O faai mai ‘o a’u mai ki he taimi ni ‘Eiki Sea. Kuo hanga he ki’i taukei ko ia mo e ki’i me’a na’u to’oto’o mai he ngaahi ta’u ko ia, ma’u lelei ‘aupito ‘aupito e fanga ki’i me’a ‘a e Pule’anga. Pule’anga ko ē ‘aneafi mea’i lelei pē he ‘Eiki Palēmia, nau nofo he ho’atā ‘e taha fakamā’opo’opo kotoa ‘a e ‘ū pa’anga ko ē ki he ngaahi vouti takitaha. Foki leva ma’u e, ‘ikai ko e *statement* to’o hake ‘a e ‘Esitimetri ko ē ‘a ia ko ē ‘oku tau malava ke tau ‘ilo ai ‘oku hu’u ki fē ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga ‘oku ngāue’aki. ‘O ma kata pē pea mo e ...

<009>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Ngoue: ... Minisitā Polisi he ‘oku tuku atu ki he ni’ihi ko ení ke mou vakai’i e Patisetí. 77 miliona nau ‘eke he ta’u kuo’osí. ‘Ave 1 miliona ki he potungāue ‘e taha ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ke fai ‘aki. ‘Ai ke hā? Ka ko e me’a pē ‘oku ou fanongo he tēpile ‘a e Pule’angá ‘o pehē, pālōti. Fai mo tau pālōti. ‘Oku te’eki ke u hanga ‘o *breakdown* kātoa e fo’i 77 ko u fanongo ‘oku pehē pē Falé ko e me’a ena ‘oku ‘omai mei tu’a. He’eku hela hono feinga’i ke u ‘ilo ‘a e me’a ‘a e Pule’angá ‘oku fai fekau’aki mo e pa’anga ‘o e kakai e fonuá. Ki’i me’a faingofua ... ongo Fakafofonga mo to e ki’i vakai’i fakalelei’i pē. Te mo mea’i pē ‘e moua. Lahi ‘aupito e me’a ‘a e pa’anga ia hena ‘oku ‘ikai ke fūfuu’i ia he Pule’angá. Ko e ngaahi mataotao ko ena ho’omou ngaahi akó faka-*academic* mou me’a mai mo ia mei mulí mou to e vakai’i ‘aki pē ‘Esitimetri ko ená ‘oku ‘i loto pē ia. Pea kapau ‘oku mou fiema’u ke u tokoni atu te u lava ‘o talaatu kae ‘oua te mou tala ki he Pule’angá ko u tala kia moua e me’a ko ení. ‘Ikai ke u talaange au ki he Minisitā Pa’angá ka te u lava au ‘o talaatu. Mou hanga ‘o ‘eke fakaikiiki kapau ko ‘etau ‘alu he fakafo’i ‘Esitimetri mou hanga ‘o ‘eke ai ko e ma’u ngofua atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālie ‘Eiki Minisitā ho’o taukeí. Mo’oni ‘aupito ho’o me’á.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e puli. ‘I ai e fo’i me’a na’e malie ka u ki’i faka’osi atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fa’a lahi pē fehalaakí.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ta’u kuo’osí tau feinga holo ke ‘ai hatau ki’i kaati telefoni ‘ai mo ha’atau ki’i *house allowance*. Na’e ‘ikai ke loto e Palēmia ‘aneafí ki ai kae talamai he Palēmiá ‘ai ha founga ke puli ai ke ‘oua ‘e ‘ilo mai mei tu’a ‘a e me’a ko iá. Mou sio ki he fakapulipuli na’e fai he ‘aho ko ia.

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e fakatonutonú ko e Seá ē ko mautolu na’a mau fai e me’a ko ia...

Sea Kōmiti Kakato: Ko u lave’i au kuo fe’unga e feme’a’akí.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga ko ho’o me’a ki he Minisitā Toutaí.

Veivosa Taka: Ko e ‘uhinga ‘oku ou lolotonga nofo he *issue* ‘a e Fakafofonga Tongatapu Fika 4. Ko ia ‘e to e afe holo he malanga pea te tau lōloa ai.

Mo’ale Finau: Ki’i tokoni atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Lava ē kae hoko atu.

Mo’ale Finau: Sea ki’i tokoni miniti ‘e taha atu ki he Fakafofonga Fika 1. Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea. Ko ‘eku tokoni atu ‘aku ki he ki’i Lao ko eni Kupu 25.

Sea Kōmiti Kakato: Sio ange.

Mo’ale Finau: Ki’i tokoni si’isi’i pē ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ke tuku ē ka ke fononga koe ki hē. Me’a mai.

Mo’ale Finau: Mālō. Ko e Kupu si’i (i) ‘Eiki Sea ‘oku talanoa ia ki he Tu’utu’uní. Ko e ki’i tokoni pē ‘oku ‘ikai ko ha ‘ai eni ia ki he, fakamolemole pē Hou’eiki Pule’angá ka tau hanga ‘o ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai me’a mai pē koe.

Mo’ale Finau: Ko e Kupu si’i (i) ko e Tu’utu’uni ia. Ko e Tu’utu’uni fai he Fale Alea kapau te ke me’a hifo ki he Kupu si’i (i) ‘Eiki Sea 15 milioná ala tu’utu’uni ‘e he Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke lava ia ‘o fai kimu’a pē fakahoko ‘i loto ta’etu’utu’uni. Ko e Kupu si’i (iii) talanoa ki he lipooti. Ko e lipooti ‘oku toki fakahoko e lipooti ia ‘i he ‘osi ‘a e fo’i nō. ‘A ia ko e fo’i me’a kehekehe ‘e ua ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ē.

Fakamahino Pule’anga ‘osi fale’i fakalao nautolu fekau’aki mo e no ‘ova he 15 miliona

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu eni ko e tu’o fiha eni ‘eku fakatonutonu. Tapu mo e Sea. Mou me’a lelei ki he Lao. ‘Atā ki he Minisitā Pa’angá ke ne fokotu’u ki he Kapinetí taki he Kapinetí ke ne *issue* ha pōnite fakalotofonua ‘o ngata ‘i he 15 miliona. Ka to e ‘ova he 15 miliona tonu ke fakahū mai ia ki he Fale Alea. Ka ko e ‘osi hono *issue* ko ē ‘a e 15 milioná kuo pau ke lipooti mai he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki he Fale Alea...

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakatonutonu pē ‘aku ia ‘Eiki Sea. ‘Oku pule Konisitūtoné.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e lau pē eni e Konisitūtoné mo e Lao ki he Pa’angá.

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku talanoa atu eni he Kupu 25 ko eni e mafai nō pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E Fakafofonga ‘Eiki Sea ko u kole pē mu’a ke fai ‘aki pē ‘eku lau ko eni pea kapau ‘oku ‘i ai ha’anau to e faka’uhinga fakalao kuo ‘osi ma’u he motu’a ni ‘a e fale’i fakalao mei he ‘Ateni Seniale mo e Solisitoa Seniale ‘a e Pule’angá. Kapau ‘oku to e ‘i ai hanau fale’i fakalao ‘anautolu nau ō nautolu ki he feitu’u kehe.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku ‘oatu pē ‘aku ia ‘a e fo’i lea ki he fo’i lea ‘oku ‘asi mai he Lao. Ko ‘etau tu’utu’uni fai e tu’utu’uni ‘e Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga ko u tui au ki he ‘uhinga ko ē kuo me’a mai he Minisitā ‘osi fai kātoa e ‘ū me’a ko eni ‘oku fai ki ai e tokanga e Feitu’u na. ‘Osi ‘i ai ‘a e fale’i fakalao pea ka ‘i ai leva ha me’a ‘oku ‘ikai fiemālie ha taha pea, Fakamaau’anga ē ko e Fale Alea eni. Mou me’a ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ko u manatu’i. Sai pē ke u ki’i fakahoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ai angé ho’o ki’i manatu melie ke fakafokifoki mai ‘oku tau ...

Tokanga pau totongi he Pule'anga 'a e mo'ua meimei 14 miliona ki he aleapau satelaite

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ikai 'oku ou manatu'i hake ko e me'a ko ení ko e toki me'a pē 'aneuhu. Ka ke tau fakatokanga'i ange mu'a Hou'eiki. Mou me'a ange ki he me'a ko ení. Na'e faka-Konisitūtone ...

<002>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Ngoue: ... fekau'aki mo e me'a ko eni 'oku fiema'u ko eni, 'asi mai e 5.7 miliona 'Amelika ki he Pule'angá ke totongi ko e mo'ua, fakailifia ia. Me'a na'u 'osi fakahoko atu ki he Feitu'u na, kapau na'e *win* e me'a ko eni, 'i ai e fo'i toko 5 ia he 'aho 'aneafi, te nau fa'u 'enautolu 'a e kulupu tatau ke nau fakalele e satelaite. Hā e me'a 'oku hoko 'aneuhu, 5.7 miliona. Kau ia he me'a na'a ku mamahi'i lahi taha 'i he taimi na'a ku kei 'i he tafa'aki ko ē. Faka'ohovale, pea ko 'eku kei ta'uta'utu ko eni 'oku 'ikai te u 'ilo'i pē te u lea fēfē.

Siaosi Pōhiva: Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu ki he Minisitā. Talanoa mai he me'a kuo 'osi māhino. Te'eki ke ai ha kautaha ia kuo fokotu'u ke nau vahevahe e me'a ko eni.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, kuo u faka'ofa'ia he Fakafofonga Fika 1.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mo e Fakafofonga, kuo u pehē tau ki'i tuku fakataimi mu'a ia. Ka 'oku mo'oni 'aupito ho'o me'a, ho'o manatu.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mahalo kapau 'e vete, mahalo ki he 14 miliona Tonga e silini ko ia Sea pē a'u pē ia 'o 15. Ka mou me'a ange ki ai, hā e me'a 'e fai 'e he Pule'angá ko eni? Pau ke totongi mo e fakamā, pau ke totongi ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā, mou kātaki pē ku mou Pule'angá, kumi e pa'anga ke totongi e mo'ua ko ena mo e fakamā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia, ke fai mo tau 'alu ki he 'esitimeti ke fai mo vahevahe ke ai ha toe ke totongi e mo'ua ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ho'omou ngāue faka-samaletani ke totongi e mo'ua e Pule'angá 'o Tonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni ki he 'Eiki Minisitā Sea. Ko e ngaahi me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'anenai, ko e ngaahi me'a 'oku hoko *subsequent event*, te ne lava uesia 'a e Patiseti 'a e Pule'angá he 20/21, he na'e 'ikai ke 'i ai ha Patiseti pehē 'a e motu'a ni ia, koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha 14 miliona ia ...

Sēmisi Sika: Sea, ka u ki'i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ka tau fononga pē, hoko mai e feme'a'aki.

Kole toki alea'i Fale Alea 'isiu mo'ua 14 miliona Pule'anga motu'a kae mā'opo'opo fakamatala puipuitu'a

Sēmisi Sika: Kole ke, ko e ngaahi fakamatala ko eni 'oku 'omai, ngaahi fakamatala puipuitu'a māhino ke tau toki feme'a'aki ai. Ko e faka'apē ko eni 'oku ki'i ta'eta'emahino. Tau to e hanga 'e tautolu 'o 'ai e kakai ke ta'emahino. Pea ko ia kuo u kole, ko e fakamatala ko eni ke toki 'omai 'amui. 'Oleva ke kakato e fakahinohino, fakamatala pea toki 'omai, ka tau hoko atu mu'a ki he tanu hala, *issue* lolotonga.

'Eiki Minisitā Ngōue: Sea, ki'i fakatonutonu atu pē Fakafofonga Fika 2. Fakamolemole Fakafofonga Fika 2. 'Oku 'i he'etau Tohi tu'utu'uni ke ke me'a ki 'olunga 'o lea totonu mo mo'oni. Ko e me'a ko ē na'e me'a mai 'aki 'e he Minisitā Pa'anga ko e me'a mo'oni ia. 'Oku 'ikai ke ta'eta'emahino. Pea ka ai ha taha 'oku lea loi he Fale ni, 'oku totonu ke faka'ilo ia he 'oku lea loi he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'e 'Eiki Minisitā.

Sēmisi Sika: 'E Sea, ko 'eku fakatonutonu. Na'e 'ikai ke u fakahoko atu 'e au na'e loi. 'Oku te'eki ke fakamahino'i 'a 'ene mo'oni mo 'ene ta'emo'oni. Te'eki ke u pehē atu 'e au 'oku loi. Kuo u 'uhinga atu ia ke kakato 'aupito 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi puipuitu'a koe'uhi ke faingōfua 'etau feme'a'aki, ke māhino ngōfua kia kitautolu mo e kakai e fonua.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga, ko e me'a ko eni 'oku tau ma'u, ko e me'a mai pē ia 'a e 'Eiki Minisitā 'aneuhu. Ka 'oku ou lave'i, tuku pē ke fononga atu, ka e hoko tautolu ia ki he'etau ngāue 'atautolu. 'Oku 'ikai ke tau ngāue satelaite kitautolu ia. Ko e Pule'angá ia ke totongi e mo'ua e Pule'angá kae hoko atu homou feme'a'aki ia 'amoutolu mo e mahu'inga 'etau ngāue. Mālō. Me'a mai.

Tokanga fakama'ala'ala he ngaahi nō ke fakapa'anga 'aki fe'amokaki patiseti

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea, ka u faka'osi atu au. 'Eiki Sea, hanga 'e he 'ū kolosi ko ē 'o kai e taimi e ki'i motu'a ni. Sea, ka 'oku sai pē, kuo u faka'amu pē na'e tokoni atu ke ma'ala'ala atu 'a e pōini 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni Sea. 'Oku ou kole pē ki he Minisitā Pa'anga ke tokoni mai ange 'i he peesi 30. Ko e 'uhinga, 'oku ne me'a mai, 'oku pehē ka ai ha pōnite 'e 'ova 'i he 15 miliona, ka ko e me'a ko eni 'oku ha 'i he peesi 30. Pehē ai, ko e nō fakaangaanga mei he *IMF*, fe'unga ko e 19 miliona pea mo e pōnite 20 miliona. 'Ai ange ke tokoni mai ange 'o fakama'ala'ala mai ange 'a e Pōnite 20 miliona ko ia Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō e puke e ta'ofi hotau vaka. Na'a ku fa'a fakamatala 'o ngāue'aki 'a e *tool box* 'a e puha me'angāue. Manatu'i ko e palani eni, ko e Patiseti eni ki Siulai ki Sune 'o e ta'u kaha'u. 'Oku 'ikai ke 'ikai ke 'ilo 'e ha taha 'a e me'a ko ē 'oku hoko. Ka kuo pau ke maau 'ete me'angāue, ka 'i ai ha fe'amokaki, 'oku te ala pē ki he me'angāue he na'e 'osi 'i ai. Ka 'o kapau he 'ikai ke fiema'u ia, he 'ikai ke u ala au ki ai. Kuo u tui 'oku māhino atu 'Eiki Sea 'a e ki'i fakamāhino 'oku ou fai. Pea ko e tu'u ko ē he taimi ni, hangē ko ē na'a ku lave ki ai 'aneuhu, ko e alealea mo e pōpōtalanoa

ko eni mo e *ADB*, ko e uike kaha'u pē ia kuo 'i heni e 26 miliona ia, ko e tokoni fakapa'anga ia 'a e *ADB*. Pea 'oku hoko atu mo e alealea pehē ki he ta'u kaha'u 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sai Sea, mahalo kuo mahino ia, ka u hoko atu au ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā, mähino...

<003>

Taimi: 1450-1500

Sea Kōmiti Kakato: ...fakatatau pea mo e fokotu'u 'a e me'a 'oku me'a 'a e Fakafofonga mei he peesi 30, ko e fakafuofua 'o e patiseti 'a e 'uhinga 'o e me'a na'e fehu'i ai, kā ko e ngaahi me'angāue ia 'oku 'i loto ho'o puha ngāue 'a e ngaahi fo'i fakafuofua, me'a mai Fakafofonga.

Kole ki he Pule'anga fai me'a fakalao kae nounou ngāue e Fale

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko e 'uhinga pē fehu'i 'e he motu'a ni, mou me'a hifo pē ki he peesi 30, sētesi 'i 'olunga 'oku pehē, kā ko e patiseti fe'amokaki ko 'enī, 'oku lolotonga fakakau ai 'a e pa'anga hū mai mei he nō fakaangaanga mei he *IMF*, 'a ia ko e 19 miliona, 'ova ia 'i he 15 miliona, tonu ke 'omai ki heni ke tali, pea mo e pōnite 20 miliona 'ova mo ia 'i he 15 miliona tonu ke 'omai ki heni. 'Oku lolotonga fakakau 'a e ongo fo'i fika ko ia 'i he patiseti fe'amokaki ko eni, 'a ia 'oku 'uhinga ia Sea 'oku totonu ke 'omai hono *detail* ke tali 'e ho'o Kōmiti Kakato. 'Oku ou kole ki he Pule'anga ke nau fai 'a e me'a ko ē 'oku fakalao, kā tau nounou Sea.

Veivosa Taka: Kole atu Sea, kole atu 'Eiki Sea ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Ha'apai.

Veivosa Taka: Sea ko e ki'i tokoni pē eni pē 'oku tonu pē 'ikai, kae toki fakatonutonu mai pē 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni, ko e me'a 'oku fai ai 'a e fetūkuaki ke līpooti mai ki heni. Ko e me'a ko ē 'oku lave'i 'e he motu'a ni ko 'etau founa ngāue kuo pau ke tuku hifo mei 'olunga ki he Feitu'u na, pē ko e fokotu'u 'oku fai 'e Tongatapu 4 ke tau 'ohake ia 'i he Fale Alea ke tukuhifo ke fai ha ngāue ki ai. Ko e anga pē ia 'Eiki Sea 'eku ko e talanoa eni ia he patiseti ke tau 'unu ki ai, pea ko e me'a ia 'oku tuku hifo. Ko e anga pē 'eku 'oatu pē ko ia pē 'ikai Sea kā ko e anga ia 'eku tukuatu ...mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u tokoni atu, vave pē taimi.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai 'Eiki Minisitā. Fakafofonga ko e 'ū ngāue kotoa 'a e Fale ni 'oku ha'u mei he Pule'anga pea te tau muimui ki he ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea, ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai 'Eiki Sea, na'a ku lave ki he puha me'angāue. 'Oku 'i ai 'a e 20 miliona ai, ko e pōnite, ko hono fakapa'anga 'o e 60 miliona. 'Oku 'i ai mo e 20 miliona ai pē ko e 19, ko e *grant* pea mei he *IMF*. Ko e feinga ke tali 'e he Fale ko eni 'Eiki Sea, sai ko e fehu'i leva, ko e 'eke mai 'e he Hou'eiki, ko fē silini ko ia 'oku 'alu ki fē, taimi ko ē te tau toki hiki ai ki he Tefito'i Lao, ki

hono fakamafai’i ko ē ‘a e silini, te u hanga, ko eku talaatu pē ke tiki, tiki, pea ke tiki’i, polokalama ko ena, ko e tiki polokalama ko ē te ke tākaki ko ia ‘e ma’u ‘a e 60 miliona ai ‘Eiki Sea. Pea ko e ‘oatu pē fo’i polokalama ko ia ‘o tiki pea ke pehē mai ko u hala ia, pea polokalama ngāue ki he Pule’anga ‘e to’o ia.

Māteni Tapueluelu: Sea ka u fakatonutonu mu’a eni ‘Eiki Sea, ‘o fakatatau ki he lao he ‘e fai ‘a e fakamatala ‘o lōloa he’ikai ke to e liliu mata’i tohi ‘o e lao. ‘Oku ou kole ‘Eiki Minisitā Pa’anga, fai mu’a ‘a e me’a ko eni ‘oku talamai ‘e he kupu si’i 3, kuo pau ke ‘omai hano ngaahi tu’utu’uni mo e tu’unga felāve’i mo ia, *terms and conditions*, pea ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke anga, ke anga fakatōkilalo, ‘oua ‘e sio lalo mai ki he Kōmiti, ke fūfuu’i ‘a e fakamatala meiate kitautolu. Ko eni ‘oku talamai, talamai ke tali, ka ‘oku ‘ikai ke ‘ōmai ‘a e *detail* Sea... mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kole atu ‘Eiki Sea ki he Feitu’u na, pē ko fē fakahinohino fakalao ko ē ke tau fai ki ai. Ki he Fakafofonga fika 4 na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’ane faka’ilonga fakaako he me’a ko ē neongo ‘oku fihī pehē ‘e ia ko ha ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki tau mālōlō ai.

Māteni Tapueluelu: Tuku e siolalo ko e me’a ia ‘oku kovi ai ‘a e Patiseti

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea ‘o e Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io Hou’eiki hoko atu ai pē feme’a’aki pea fakamā’opo’opo mai Tongatapu Fika 4

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea ka u fakamā’opo’opo atu

Sea Kōmiti Kakato: Kae ‘i ai ha taimi ‘a e kau Fakafofonga mālō.

Fokotu’u ‘ōmai ki Fale Alea ngaahi tu’utu’uni & tu’unga ngaahi no, pōnite Pule’anga he Patiseti

Māteni Tapueluelu: ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ia ‘oku ‘oatu he tēpile ko eni ko hono ‘uhinga ko e fiema’u ia ‘a e Lao ‘oku mau fokotu’u atu ‘oku totonu ke ‘omai ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e tu’unga felāve’i mo e ngaahi nō ko eni lō ua ‘a e nō mo e pōnite ‘oku ‘ova ia he fiema’u fakalao ko ē tau’atāina ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Pea ko e tu’utu’uni ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘oku ‘ikai ke tau’atāina ‘a e Fale Alea ia ke fa’iteliha ki ai e Minisitā Pa’anga Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga me’a mai ‘Eiki Minisitā

Fakamahino ko e nō mo e pōnite ko e palani fakaangaanga e Pule’anga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'Eiki Sea ko e fakatonutonu pe kātaki pē he koe'uhī ko e tu'utu'uni 'a e lao kā 'i ai ha nō kuo pau ke 'ova hake 'i he 15 miliona kuo pau ke 'omai ki he Fale ni, pea 'oku ou tui pē 'oku mea'i pē 'e he kau Fakafofonga fakatatau ki he fakamatala ko ē 'oku hā 'i he *Budget Statement* 'i he peesi 30 ne talamai ai e tōnounou mo e fakaangaanga 'o e fakakaukau ka hoko 'a e ngaahi me'a ko eni 'e fai leva 'a e fakakaukau ko ia pea ko e taimi ia 'e 'omai ai ki heni kā 'i he'ene tu'u he taimi ni 'i he *Budget* lolotonga 'oku ngalingali 'e lato pē fiema'u ia 'i loto 'i he *Budget* 'Eiki Sea mahalo kā ko e me'a ko ē 'oku mahino kā 'i ai ha nō 'e 'ova pe ha pōnite 'e 'ova kuo pau ke 'omai ki he Fale ni. Ko e tu'u ia 'a e Lao mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā me'a mai Fakafofonga

Māteni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea ko u kole pē Sea ki he Hou'eiki Pule'anga 'e lelei ke nau fakamokomoko kae fanongoa homau le'o ko hono 'uhinga 'Eiki Sea 'oku 'osi fakahoko mai pē 'i he peesi 30 kā ko e Patiseti fe'amokaki ko eni 'oku lolotonga fakakau ai 'a e pa'anga hū mai mei he nō fakaangaanga mei he *IMF* ko e 19 miliona pea mo e pōnite 20 miliona, 'a ia kapau he 'ikai ke fakahoko eni 'Eiki Sea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Nō fakaangaanga

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko e fo'i fakaangaanga ko ia 'i he totongi 'oku tupu ma'ulalo sio ko e anga 'a 'ene tu'u kakato 'o e ki'i fo'i laine. Kapau 'e hoko 'a e nō

Māteni Tapueluelu: Ko ia 'Eiki Sea ka ko e fiema'u ko ē 'a e lao ia 'oku talamai ke 'omai kakato 'a e *conditions terms* mo e *conditions* ko e tu'unga mo e tu'utu'uni felāve'i. 'Eiki Sea kapau leva 'e hoko e me'a 'oku me'a mai'aki he 'Eiki Minisitā Leipa tau pehē 'e 'ikai ke hoko 'oku ta'emo'oni ia 'Eiki Sea he 'oku 'uhinga ia kapau 'e to'o 'a e 20 miliona ko ē mo e 19 miliona ko ē 'e to e nounou 'a e Patiseti 'aki 'a e 39 miliona

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'e 'osi hoko e me'a ia pehē ni ia ki he motu'a ni 'i he'eku hū atu pē ko ē he ta'u kuo'osi na'e palōmesi 'e he Minisitā kuo 'osi, ke totongi e hina 'i he 1000 ki he puha pa'anga mei he *vote* ko eni 'a e motu'a ni na'e feinga'i'aki 'o totongi e sēniti 'a e kakai ko hono fakalava ia 'a e ngaahi fakakaukau mo e faka'amu na'e fai ko ē ka na'e...

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... 'i loto pē 'i he patiseti ko ē.

Māteni Tapueluelu : Kātaki fakamolemole na'e fiha fakakatoa koā 'Eiki Minisitā e fakamole ko ia?.

Sea Kōmiti Kakato : .. lelei 'aupito 'Eiki Minisitā 'a e anga ho'o me'á fakahōhoa tatau mo e anga e tu'u 'a e ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e me'a tatau 'oku hoko 'i hení 'Eiki Sea. Ko ia 'oku kole atu ai ke fai mo tau 'alu 'o faka-kupukupu ki he patisetí, he 'e ma'u ai 'a e ngaahi fakamatala felāve'i mo e ngaahi me'á. 'Oku 'ikai ke 'ita ha taha ia, ko 'eku fakamatala lelei atu pē eni he ko e founga pē eni 'e vave ai 'etau ngāué 'Eiki Sea, Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, ko e fakamaama ē ki ho'o me'á, ka 'oku tau'atāina pē ke ke me'a mai. Kuo 'osi tali kakato mai 'a e me'a na'e hoha'a 'a e Feitu'ú na.

Māteni Tapueluelu : Mālō 'Eiki Sea, ko u faka'apa'apa lahi 'aupito ki he 'Eiki Minisitā, ka 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku ai ha kaunga 'e taha 'a e fo'i fakamaama ko iá ki he fiema'u ko ení. Ka u fehu'i 'Eiki Sea, kau fehu'i makatu'unga 'i he poini ko u hanga 'o 'oatú. Sai, talamai ko e fakaangaanga 'a e 19 mo e 20. 'Oku to e talamai pē he sētesi tatau, ko e fo'i fakaangaanga ko iá 'oku kau 'a e pa'anga ko iá 'i he patiseti lolotongá. Kapau leva 'e to'o, tau pehē 'oku tonu 'a e me'a 'oku nau me'a mai 'akí, 'a e 20 milioná mo e 19 milioná. Ko e 39 miliona ia, 'e fakafonu ia mei fē? 'E tānaki ia mei fē?

Lord Tu'iha'angana : Sea, ke u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Nōpele,

Fakamahino ne 'osi fakamatala CEO Fale Pa'anga 'i ai faka'ilonga lelei alealea mo e ngaahi kautaha tokoni

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na, tapu mo e .. mahu'inga pē foki 'Eiki Sea, ke tau fakamokomoko ka tau mahino'i mo muimui'i 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí he 'oku mahu'inga. Ko 'eku ki'i tokoní pē 'aku ia, hangē pē ko e .. mo'oni 'aupito pē 'a e fehu'i 'a e Fakafofonga Fika 4. 'Uhingá 'e hangehangē 'e ta'emo'oní, 'e mahino pē ia 'e pau ke fakahoko. Ka ko 'eku ma'u pē eni Sea he ki'i talatalifale 'oku ou manatu'i pē na'e 'i hení mo e Fika 4 mo e Fale Pa'angá kimu'a. Pea mahalo na'e 'osi me'a mai pē 'e he 'Eiki Minisitā. Ka ko e fo'i me'a ia 'oku ou kei manatu'i lelei pē, pea 'oku ou fiema'u pē 'e au he ki'i mahino ko eni 'iate aú, ka na'e fakamahino pē 'a e fehu'ia e fo'i *deficit* ko ení, 'i hono fakapa'angá. Ko e me'a na'e mahino mai ki he motu'á ni, 'i he fakamatala ko ia 'a e kau 'ofisa ma'olunga mei he Fale Pa'angá. Na'e mahino pē ia ko e tu'u ko ē ka tōnounou kuo pau ke fakahoko. Ka na'e pehē 'oku taimi tatau, 'oku fai e talatalanoa mo e ngaahi fonua tokoní, pē ko e ngaahi kautaha tokoni mo e ngaahi fengāue'akí, pea 'oku hangehangē 'enau to'ó, ka 'oku ou hanga 'o fakama'u 'a e fo'i me'a ko iá, he na'a ku malanga 'aki he'eku 'uluaki malangá, 'oku 'i ai e ki'i faka'ilonga lelei mai pē. Hangehangē, ka fakahū mai he'enau tokoni ko e *grant*. Na'e 'osi pehē mai pē 'e he 'ofisa ko eni Pule he Fale Pa'angá, pea he'ikai ke fiema'u ia ke toe *issue* ha pōnite, pē ko e fai ha nō. Ko e ki'i huluhulu pē ke tau ki'i femahino'aki pē ko e me'a pē na'e 'omai mei Fale Pa'anga, pea na'aku ma'u pē na'e 'osi me'a mai 'aki 'e he Minisitā Pa'angá, 'oku ai e ki'i maama 'i he talatalanoa mo e ngaahi fonua tokoní, ngalingali te nau lava hū mai hē, pea he'ikai leva ke to e fiema'u ē. Ko e tokoni pē ki he 'emau ki'i fakamā'opo'opó mālō.

Māteni Tapueluelu : Mālō Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Nōpele 'i he tokoni ko iá, ka ko e anga ko ia 'emau vakaí 'oku pehē ni 'Eiki Sea. 'Uluakí, ko e pa'anga ko ē, 'oku ne 'osi tāpuni 'e ia 'etau

patisetí, 'o ma'u ai 'a e *total* ko ia 'oku fakahoko maí ke tau paasi. Ko 'etau paasi pē Sea, 'oku kau ē ai. 'Osi kau e nō ia ai.

'Eiki Palēmia : Kātaki Sea, ka u ..

Sea Kōmiti Kakato : 'Io 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakató. Ko e 'ai pē ke u ki'i kau atu he feinga ke fakama'ala'alá. 'Oku feinga mai 'a e Fakafofonga Fika 4, kapau na'e 'osi fai ha pōnite, pea 'e lava leva ke 'oange ki ai 'a e *condition* mo e me'a ko iá. Te'eki ai ke hoko ia. Ko 'etau talanoa eni 'atautolu he fo'i fakakaukau na'a hoko, Ko e patisetí ko e fo'i fakafuofua, he'ikai ke fai leva 'a e fo'i me'a ko ia 'oku loto mai ki aí. Ka 'o kapau 'e faifai ange 'o mafuli e *condition* ia 'a e *environment* ia 'o *grant* mai 'a e me'á ia ki he kaha'ú, 'e 'ikai ke fai ia.

Siaosi Pōhiva : Sea ki'i tokoni ange pē ki he 'Eiki Palēmia mo e ki'i fehu'i.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ko 'ene lava pē 'Eiki Palēmiá pea hoko mai Feitu'ú na.

'Eiki Palēmia : Na'a ki'i mahino, pea ko e mahino pē kia kita ko e patisetí neongo ko e hā 'a e fika 'oku 'aiko e fu'u fo'i fakafuofua pē. 'E toki *actual* 'a e me'a he 'osi 'a e ta'ú, pea ko e me'a ia 'oku mo'oni.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia.

Siaosi Pōhiva : Sea ki'i fehu'i pē koe'uhi kuo ...

<008>

Taimi: 1535-1540

Siaosi Pōhiva: Palēmia 'oku te'eki ke 'i ai ha nō ia ko eni 'oku 'asi hē 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga kuo 'i ai e nō fakalotofonua fo'ou ko e 15 miliona 'i hono tuku atu e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga. Ko ia eni talamai 'e he Kupu 25 Kupu Si'i (3) ke līpooti mai heni. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Sea ko e fakamālō atu he ma'u faingamālie. Ko e 15 miliona Sea fakatatau ki he kupu ko ē na'e me'a ki ai e Tongatapu 4 mo 1 'o kapau, 'osi tali e 'esitimetri pea lelei mai he ta'u fakapa'anga, hoko ha me'a fiema'u he Pule'anga ha pa'anga ke fakalahi 'aki 'enau sēniti hangē pē ko ē ko e *COVID*. *Hit* pē ko ē *COVID* tō ki lalo e ngaahi 'ēlia kehekehe fiema'u leva 'e Fale Pa'anga ke ki'i *top up*. Ngāue'aki e nō 15 miliona pē, 'o kapau na'e 15 miliona pa'anga 'e 1 'e maumau leva 'a e kupu ko ia. 15 miliona faai ki lalo ngofua ia toki ha'u 'o līpooti mai he *next session*.

Siaosi Pōhiva: Sea ka u ki'i fehu'i atu mu'a.

'Eiki Minisitā Ako: Ko e me'a leva ... sai pē kapau 'oku 'atā pē taimi ia 'a Tongatapu 4...

Sea Kōmiti Kakato: Fehu'i Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Ko e fakamatala ko eni koē ki he nō pēseti ‘e 15. Kuo nau lava pē nautolu ‘o nō ta’e’omai ki he Fale Alea. ‘Osi ‘asi ia ‘oku ‘i ai honau mafai ki ai. Ko e hā ‘oku kehe ai eni ia? ‘Omai e fo’i me’a ia ‘olunga ‘o lī lī ai pē ai.

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Ai ke kole pē ki he Fakafofonga ke ki’i me’a lelei pē he ko e fakangofua 15 miliona faai ki lalo ‘oku ngofua ko ‘etau pooni 15 miliona ‘oku kau ia he fo’i kupu ko eni ‘a ia ko e ‘uhinga ia ke mai e sēniti tokoni he taimi *COVID* kae toki ‘omai e patiseti ko eni ki he ta’u fakapa’anga hoko ‘o ‘asi mai ai ‘a e ngaahi nō kehekehe ‘e fakamatala’i he taimi ko ē ‘oku vouti ai ‘a Fale Pa’anga. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e ‘Eiki Minisitā Akó ‘oku fakalea pē ia he Laó ‘oku mafai ke fakahoko ha ngaahi nō pa’anga ‘e ngofua pē ia ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki he mahu’inga ko eni ‘oku fai ai e feme’a’aki. Me’a mai Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea ko u, kau feinga au ke faka’osi atu ko e ‘uhinga kae tukuange ‘a e taimi ki he kaungā Fakafofonga ‘Eiki Sea. ‘E Hou’eiki Pule’anga mou kātaki pē, mou kātaki pē fakamolemole ki he ‘Eiki Palēmia mole ke pehe ni ia ‘oku ai ha loto ‘ikai, ko ‘emau feinga ke mahino ‘oku fakakakato ‘a e fiema’u ‘a e Laó mo’oni pē ‘Eiki Minisitā Ako, Sea ‘oku, ko e pa’anga ‘e 15 milioná ‘oku mafai ki ai ‘a e Pule’anga. Mo’oni ia ‘Eiki Minisitā. Ka ko e me’a ‘oku talamai he kupu ko ‘ene ‘osi ko ia pea ‘omai ki he Fale Alea kuo ‘osi kuo ‘osi fakahoko mai kuo ‘osi ‘i ai e pōnite. Ko ē ‘oku ‘asi ia he fakamatala. Ko ‘emau tali ‘amautolu ia ke ‘omai hono fakaikiiki he ‘oku talamai hē ke ‘omai hono *terms* mo e conditions tu’utu’uni mo e ngaahi tu’unga felāve’i. Sai kapau leva ‘oku pehē ‘e Sea ko e fakamo’oni eni ko e fo’i 15 miliona ko ē na’e ‘ai ko ē *COVID* ko e me’a kehe ia. ‘A ē ko ē na’e ‘asi he tu’utu’uni Kapineti ko e tanu halá. Ko e pa’anga pōnite 20 miliona ‘oku ‘asi atu ko ē he peesi 30 mo e 19 milioná ko e silini kehe ia ko e nō kehe ia. ‘Oku fakahū mai he pa’anga patiseti ke fakakakato ‘aki e patiseti hoko, ta’u fakapa’anga hoko. Ko e poini ko ē ko u feinga ke fakahoko ‘e ‘Eiki Sea mo Hou’eiki ka tau tali ē talamai foki ko e fakaangaanga, ka tau tali ē, ko ‘ene tali ia hangē ko e me’a na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ko ‘ene tali ia ‘Eiki Sea. Pea ‘e ‘alu leva ia ‘o hoko ‘oku te’eki ke ‘omai hono fakaikiiki ke mea’i ‘e he kakai. ‘E Hou’eiki mou kātaki pē ‘o laumālie lelei ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i fehu’i mu’a ki he Fakafofonga ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io. Lelei ‘Eiki Minisitā. Mou feme’a’aki lelei pē.

Taukave Pule’anga ko ē Patiseti ko e palani ngāue fakafuofua fakapa’anga ki he’ene ngāue

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. Sai ko e loto hangē ko e fakama’ala’ala ko ē na’e ‘osi faí. Ko e patiseti ko e palani ngāue fakafuofua hono mahu’inga fakapa’anga ke lava fakahoko e ngāue pea fakangofua e Pule’anga ke nau fakahoko e fatongia e Pule’anga ki he kakai. Ko e palani ngāue ko ia kuo ‘osi mahino mai ia ‘e hangē ‘e tōnōnou ‘aki e pa’anga ko eni ko u ‘osi fakamatala tu’o lahi ki ai. Sai, faka’amu ‘a e Fakafofonga ia kapau ‘e toki a’u atu ki he taimi ko ia fiema’u he Pule’anga ha 40 miliona. ‘E ta’ofi ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga kae kumi uki e Fale Alea ke nau kakato ke nau ōmai ‘o tali? ‘Oku fakapotopoto ia? ‘Oku fakapotopoto? Kuo ‘osi ‘omai e mafai ‘i

he Konisitūtoné ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Kapineti ka ‘i ai ha taimi ‘oku hoko ai tō ha mahaki faka’auha, hoko ha tau he fonuá ko e mafai ko ia ‘oku ‘i he Kapineti ke nau fakahoko mo fakamole pa’anga e fonua pea toki lipooti mai ki he Falé ko e taliui ia ‘Eiki Sea. Pea ko u tui kuo mahino mata’ā’ā he ‘oku ‘i ai ‘enau Tohi Tangi pea toki ...

<009>

Taimi: 1535-1540

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... he tohi tangi pea mo ‘enau kole fakahinohino fakalao mo e mole e taimi ‘o e Falé ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Mahino lelei ‘aupito ho’o me’a fekau’aki mo e me’a ‘oku hoha’a ‘i he laumālie ‘o e Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘I he taimi ‘alomālie mo e ‘alotamakí hangē ko ení. Ko ena ‘oku ke fakamaama mai ai ‘a e totonu ki he Feitu’u na mo e ‘uhinga e Kapineti ‘i he fehu’i e pa’anga ko ení. Me’a mai Fakafofonga.

Taukave he Kupu 19 Konisitūtone ‘oku fakangatangata mafai ma’u Minisita Pa’anga

Māteni Tapueluelu: ‘Eiki Sea ko u fakamālō pē au ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ka ko e mafai ko ē ‘oku ‘oange ki ai ‘oku fakangatangata ‘a e Laó ki he 15 milioná hangē ko ‘ene me’a maí. Ka ‘ova ai ‘oku ui e Fale Aleá ‘oku ‘asi ia ‘i he Kupu 19 ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga. Ka hoko ha ngaahi fakatamaki pehē ‘oku ui fakavavevave ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Ko e ‘uhingá kuo pau ke faka’atā ‘e he Fale Aleá ha nō mo ha to e tānaki pa’anga ‘oku ‘ova ‘i he mafai fakalao pea ko e me’a ia ‘oku mau tuku atu ai ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Ko e tu’utu’uni ‘a e Konisitūtoné toki lipooti ‘e he Kapineti ‘i he fakataha hoko ‘a e Fale Aleá. He ‘ikai ke ui ha Fale Alea ia he taimi ‘oku fai ai ha tau ‘a e fonuá. Ko e mafai ko iá ‘oku tuku ia ki he Kapineti mo e Pule’angá ke nau tu’utu’uni ki ha fakamole ‘a e Pule’angá na’e ‘ikai ke Patiseti ke fakahoko e ngāue ko iá ke malu’i e fonuá. Pea toki fai e fakataha ko ē ‘a e Fale Alea hoko maí pea toki lipooti ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mahino ‘aupito ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino ia. Tonu ‘aupito ia ‘Eiki Minisitā. Ke me’a mai.

Siaosi Pōhiva: Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io tokoni kae toki me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e *MEIDECC*.

Siaosi Pōhiva: Te u lau atu au e fakapālangí na’a mahino ange ia. Kupu 25.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kole atu ‘Eiki Sea, kole atu ‘Eiki Sea ‘oku mau pāhia mautolu he’ene ha’u ‘o ako laukonga hení.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e hā ‘ene poini?

Siaosi Pōhiva: Ko e poiní ke tau fai e me’a ‘oku totonu ko e poini ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ‘osi fe’unga pē ‘etau faka-Tonga he Tu’utu’uni e Fale ni. Ko u lave’i pē ‘oku ‘ia moutolu pē maama lelei kae mahino ‘a e fakapālangí ia homou feme’a’akí. Hoko atu ho’o me’á ‘a’au. Fika 1 kuo ‘osi ho’o me’á ‘a’au ia? Minisitā *MEIDECC* pea toki foki mai.

Fakamahino Pule’anga te’eki ha silini kuo tñnaki mo ha sñniti ke fakamole he Patiseti kuo fokotu’u mai

‘Eiki Minisitā *MEIDECC*: Ka u ki’i tokoni atu pē Sea. Tapu ki he Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e kōmití. Sea ko u, mahalo ‘oku mahino pē ‘a e tokanga ia ‘a e Fika 4 ka ko e Patisetí foki ko e fakafuofua ki he silini ke tau tñnaki pea mo e sñniti te tau fakamole. Ko e 359 miliona ko e pa’anga hū mai ia ‘oku tau fakafuofua ‘e ma’u. Te’eki ke ma’u ha sñniti ia. Te’eki ke tñnaki ha tukuhau ia. Te’eki ai ke fai ha nō ia ‘i he ‘ū me’a ko iá. Te tau toki a’u tautolu ki Siulai ‘o kamata ai hono tñnaki e silini ko iá ‘a ē ko ē 359. Tatau pē mo e 380 Sea. ‘Oku te’eki ke tau fakamoleki ‘etautolu ha me’a ki ai. Lahi e ‘ū palani ‘a ia ko e palani ngāue ko ē ki he 380 ‘oku ‘i he fakaikiiki ia ‘o ‘etau Patisetí. Pea lele atu pē ‘etau palani ‘a ia ko ‘etau fo’i palani ngāue ē ko e 380. Te tau lele atu pē tautolu ‘e ‘i ai e ‘ū fakamole ia he ‘ikai ke a’u fau ia ki ai. ‘E ‘i ai e ‘ū fakamole ia te tau pehē ‘e tonu ia ke fakalahi hangē ko e ‘ū fakamole ko eni ki he KOVITI. Te tau to’o leva pea mei he vouti ko ē ‘o ngaue’aki ki ai ka ‘e mahino foki ko ‘etau fononga eni ia ‘atautolu he ki’i fo’i taimi faingata’a ‘aupito.

Pea ko u tui ko e me’a ko eni ‘oku fakahoko ‘e he Pule’angá he taimi ní feinga ke *cut* ke tu’utu’u e fakamole kotoa pē kae lava tātñnaki e sñniti ki he’etau ‘ū ngāue mahu’inga ko ē he taimi ni ‘e hoko ia. ‘A ia ko e 359 ia pa’anga hū maí mo e 380 ‘oku te’eki ke ‘i ai ha silini ia ‘e tñnaki ‘oku te’eki ke ‘i ai ha fakamole. Faifai atu pē ‘etau fononga mo e palani ngāue ko ení pea lava pē ‘o pukepuke ‘etau fakamolé. He ‘ikai leva ke to e fiema’u e 19 ia mo e 20 ka ‘o kapau ‘e te tau fakamoleki kakato pē ‘a e 380 ‘e fiema’u ki ai ‘a e fo’i nō ko ení. Kapau he ‘ikai ‘i he taimi ko ē ‘e ‘ikai ke fiema’u ai mahino pē ‘ikai fai mai ha nō. Ka ‘o kapau ‘e fiema’u e fo’i nō ko e *condition* ko eni mo e *terms* ‘oku ‘uhinga ko ē ki ai ‘a e Fika 4 ‘e toki fakahoko ia ‘i hono fakahoko ‘o e nō. He ‘ikai ke lava ia ‘o fai he taimi ni ‘o talitali ai kae tali si’i ke tau a’u ki he fo’i fakamole ko iá pea toki fakahoko ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Mahino lelei ‘aupito ho’o me’á kuo pau ke fai e nō pea toki fai e ‘uhinga ‘a e, na’e fai atu ai e fifilí. Me’a mai Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku mau tokanga ki ai Hou’eiki. Kapau te mau pālōti atu kimautolu ke tali ē ‘oku ‘osi ‘i loto ...

<002>

Taimi: 1540-1545

Mateni Tapueluelu: ... pea tali ia Sea. ‘Ikai ke mau ‘ilo ki ha fo’i fakaikiiki ‘e taha ki he nō ko ia. ‘Osi tali ia. Ko e me’a ia na’e me’a mai ‘aki ‘e he Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea, ko e ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e peesi mo e *condition* e nō, he ‘ikai ke ma’u ia he taimi ni, ka ko e fakaikiiki ko ē hono fakamoleki e fo’i nō, ‘i hē, ‘i he palani ko ē. ‘A ia ko e taimi ko ē te tau ‘alu ai ki he ‘Esitimetri ‘o paasi fakatahataha. Ko ‘etau ‘io ia ki he silini ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Māteni Tapueluelu: Sea, ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā MEIDECC ‘i hono fakahoko mai e fakakaukau ko ia. Na’e totonu ke *detail* mai e me’a ko ia ‘o Līpooti mai ki he Fale Alea he ‘oku tu’utu’uni ia ‘i he Lao. Pea kuo u loto Sea ke fakatonutonu ‘a e fokotu’u mai ko ē ‘a e Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ka u ki’i tokoni atu Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, ka u fakakakato ‘e au ‘eku fakatonutonu pea toki, ‘oku lahi pē taimi ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u ki’i fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga Fika 4 ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga.

Fakama’ala’ala ko e fakaikiiki Patiseti ha ia he ‘Esitimetri he polokalama ngāue Potungāue ‘e 24

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea mo e Fale ‘Eiki Sea. Ne u fie lave atu pē ai kimu’a. Na’u ‘oatu e fo’i fakatātā, ko hono fakaikiiki ‘oku ‘i he’etau Lao ia ‘Esitimetri. ‘Osi ‘oatu ia heni ngaahi polokalama ngāue ‘a e Potungāue, 1 – 24. Tānaki kātōa ko ia ‘o ma’u ai ‘a e *total estimate* ‘oku fakamoleki heni.

Ko e ‘uhinga, ‘oku vivili foki ‘a e Fakafofonga ke u fakahoko atu. Ko fē ‘a e me’a ‘oku ‘alu ki ai ‘a e 60 miliona. Ko e taimi ko ē te tau a’u ai ki he ‘Esitimetri ‘Eiki Sea, kuo u kole ke ke ‘omai ha faingamālie lahi mo’oku ‘i he ‘osi ‘a e polokalama kotoa pē ‘a e Potungāue ke u fakahoko ki he Fakafofonga Fika 4, tiki atu eni mo e fo’i polokalama mo e fo’i pa’anga ko eni. ‘E tātānaki kātōa ko e fakapa’anga ia.

Kaikehe manatu'i ko e palani ngāue pē eni ia. Ko e taha e fatongia ia e Potungāue Pa'anga fakatalutalu pea 'oku tatau pē ha Potungāue Pa'anga ia 'i māmani. Ko hono fakapotopoto'i hili hono tali e Patiseti ke lava 'o mapule'i lelei pea lava 'e he pa'anga ko ē na'e 'osi tali 'e he Fale Alea 'o fakahoko 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a ē ko ē na'e tali 'e he Fale Alea.

Ko e fatongia angamāheni pē ia 'a e Fale Pa'anga. 'Oku hangē pē ia ha fu'u me'alele, ha pulutousa ko ē 'Eiki Sea, 'oku tatau pe 'ene kia 'alu kimu'a, taimi ia ke lele ai, lomi'i kae lele 'o fakahoko e ngāue. Taimi pē ko ē ke tau tu'u, fakamo'ui pē 'o kohukohu pē 'o 'ikai ke lele ia. Pea kapau leva 'oku tau holomui, faingofua ki he Fale Pa'anga, neongo hono tali e 'esitimetu ko eni Sea, ka 'ikai ke hū mai ha pa'anga ki he fonua, 'e lava e Pule'angá 'o ta'ofi e 'ū me'a lahi he fonua ko eni. He 'ikai ke to e lele e Potungāue ko ē, 'ikai ke to e lele va'a ko ē. 'E ta'ofi e fo'i *project* ko ē. He ko e hā hono 'uhinga, 'oku pule e ma'u'anga ivi, 'oku pule e ma'u'anga ivi. Ko e taukei ko ia 'Eiki Sea, ko e me'a ia 'oku 'ilo ia he fāmili kotoa pē.

Māteni Tapueluelu: Sea, kuo māhino 'a e me'a 'oku me'a'aki e 'Eiki Minisita Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kuo u tui ko 'ene māhino 'aupito, 'aupito, 'aupito, 'aupito. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Māhino 'aupito, 'aupito, 'aupito, 'aupito 'Eiki Minisitā. Māhino 'aupito ka au neongo na'e 'ikai ke u ako 'ekonōmika. Me'a mai Fakafofonga. Tau fononga pē tautolu ia he fā'unga e Fale ni, māama 'aupito pē e feme'a'aki kae hoko atu pē. Me'a mai.

Taukave Tongatapu 4 ko e koto palafu fakamatala Minisita Pa'anga pea ōmai Pule'anga loi 'i Fale Alea

Māteni Tapueluelu: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Kuo u faka'apa'apa lahi, ka u hanga 'o fakahoko atu. Ko e fakamatala 'oku 'ōmai ko ē ki he motu'a ni, ko e koto palafu 'ata'atā. Ko e polokalama ko ē ko e mata'i fika. Ko ē 'oku lolotonga fai ai 'a e fakamatala. Ko ia ia na'e tonu ke ne fai mai 'a e fakamatala, ko e fu'u mata'i fika 'ata'atā pē 'oku hiki he polokalama. 'Oku 'ikai ke 'asi ha *terms and conditions*. Ō mai 'o loi mai ki he Fale Alea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu e Fakafofonga ko eni, mapu'i pē hono me'a, me'a.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko e fakatonutonu eni. Me'a mai e Minisitā Pa'anga pea toki me'a mai e Minisitā Polisio.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'uhinga 'Eiki Sea ko e tēpile eni 'a e Hou'eiki. Takitaha ha'u pē ki he Fale ni 'Eiki Sea, te ha'u mo e anga ko ē 'oku te fai 'i hoto 'api, 'oku te ha'u pē 'o fai he Fale 'Eiki ko eni. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke ke ha'u 'o fakahoko e anga fakamātatu'a ko ena.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, fakafokifoki mai homou me'a ki he'etau 'asenita.

Mateni Tapueluelu: Foki pē 'ene lea ki ai, kapau 'oku ha'u 'o loi mai ki he Fale ni, ko e me'a pē ia 'oku fai 'i 'api.

Sea Kōmiti Kakato: Pea 'oku ou fiema'u ke to e faka'apa'apa ange ho'omou feme'a'aki. Ke 'i ai e māama ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu Fika 9.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ngaahi fika ko ē ‘oku fokotu’u ko eni, ko e ngaahi fika fakapoto ia ‘Eiki Sea, pea ‘oku fai ia ‘e māmani, mei Pilitania mo ‘Amelika hono teuteu’i e Patiseti ‘a e fonua. Pea ‘oku ‘i ai hono ngaahi makatuliki ‘ona mo e ngaahi me’a pehē ke fakahoko ‘a e *policy* ‘a e Pule’angá. .

Māteni Tapueluelu: Ka u fakatonutonu atu mu’a ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ko e fika ko ia ‘Eiki Sea, ko e fika ia ‘oku ‘i ai hono ngaahi makatu’unga ‘oku ‘ikai ke hangē ia ko e fo’i fakamahamahalo ‘oku fai ‘e he Fakafofonga ko ē he ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo ‘e ia ha me’a ‘e taha

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Minisitā ko e fakatonutonu e. Sio ko e me’a ia ‘e hoko, ka ‘ikai ke mou laumālie lelei he ‘ikai ke ‘osi ha me’a ha’a taha. Lolotonga pē kamata māama mai e, fakatonutonu. Pea ‘oku ne hanga leva ‘eia ia ‘o ue’i e Fale ni ki ha lotofale ‘oku ‘afungi, ‘ikai tau ngāue fakataha.

<003>

Taimi 1545-1550

Sea Kōmiti Kakato: ...’ikai ke mahu’inga ‘a e kaveinga, **Sihova ko hotau talitau’anga**, mou me’eme’a lelei pē Hou’eiki. Pea ‘oua ‘e ‘omai ‘a e ‘ū me’a mei tu’a kā mou me’a ‘aki ‘a e lea fakapotopoto. Mālō.

Māteni Tapueluelu: Ka u faka’osi atu ā au ia Sea kae ‘oatu ‘a e faingamālie ia ki he toengá.

‘Eiki Minisitā Toutai mo e Ngoue: Sea ki’i fakamolemole, ‘oku ou ....

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, faka’osi mai koe ‘e Tongatapu fika 4.

Māteni Tapueluelu: ‘Io, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. ‘E Sea ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ko ē ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole ‘Eiki Minisitā.

Māteni Tapueluelu: Mou kātaki pē, ko e fakamatala ko ē ki he *terms of conditions* ka faifai ‘oku tau tali ‘a e fakamatala ko ē, ‘oku ‘ikai ke’asi ia ai Sea. Ko e mata’ifika ia ‘oku ‘asi hē, ko e terms and conditions pē ko e ngaahi tu’utu’uni mo e tūkunga felāve’i mo ia, na’e totonu ke fakamatala’i mai hē kā ‘oku fakahā *lump sum* talamai pē ‘a e fo’i *amount* ko e 19 mo e 20 miliona tānaki kātoa.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko e ki’i kole pē Sea keu ki’i fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi.

Fakatonutonu te’eki mahino ‘a e fika ia ki he kaha’u ha he Patiseti ko e ngaahi fika fakafuofua

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko e fakatonutonu ko ē ‘oatu ia ‘e he motu’a ni ‘Eiki Sea, ko e 19/20 ‘e toki mahino ia ‘i he ‘aho faka’osi ko ē ‘o Sune pē ‘oku fe’amokaki, pē ‘oku palanisi pē ia. Ko e me’a ko ē ke tau hanga ko ē ‘o alea’i ‘i he ‘aho ni ‘oku te’eki ai ke mahino ia pē ‘oku fe’amokaki, kae ‘oleva kuo tau a’u ki he ‘aho faka’osi ko ē ‘o Sune, pea toki tala ai. Ko e 21/20 ko e fe’amokaki ko ia ‘e toki tala ia ‘i he ‘aho ko eni ko ē ‘aho faka’osi ‘o e Patiseti. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ko ē ki ai hangē ko e lao ko eni ‘oku fakahoko mai, ‘a ia ‘oku fa’a toutou me’a ki ai ‘a e me’a, kupu 25, mafai ke fakahoko ‘a e ngaahi nō Sea, ‘osi mahino ‘aupito, ‘a e fakangofua ‘oku fai, ‘oku ‘osi mea’i lelei ‘e he Feitu’u na, kā ko e me’a ko ē ‘oku ou fakahoko atū ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonú, ko ‘ene pehē mai ko ē ‘oku fe’amokaki ko ē ‘a e patiseti pē ko e ‘esitimetri, Sea te’eki ai ke tala ia, ‘e toki tala ia ‘i he ta’u kaha’u. Ko e patiseti ko ē ‘a ē ko ē ‘oku ne pehē ko ē ‘e fe’amokaki ko ē ‘i he taimi ni, te ne lava ‘o pehē mai ‘i he taimi ni pē ‘oku fiha? Pē ‘e fiha?

Ko e Fakafofonga eni na’e ‘Eiki Minisitā Tānaki Tukahau, pea na’a ne fa’a me’a mai ‘i he faka’osi’osi ko ē ta’u fakapa’anga, ‘oku ‘oange ki ai ke ne kumi mai ‘a e pa’anga ‘e tolungofulu miliona he uike, pea ko e me’a ko ē ‘oku ou tui ko ē ‘oku tonu ke ne mea’i ‘e lava pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Tānaki Tukahau ‘i he ‘aho ni ‘o tānaki ‘a e pa’anga ko eni ko ē pea kalofaki leva ‘a e ngaahi mafai ko ē ‘oku foaki mai ‘e he Lao ke fai ‘aki ‘a e nō.

Ko e fakatonutonú ia Sea, ‘oua te tau talanoa ki he fe’amokaki he ‘oku ‘ikai ke lava ha’a taha ia heni ‘o talamai pē ko e hā ‘a e fika ma’u, kae ‘oleva ke tau a’u ki he ‘aho 30 ko ē ‘o Sune, 2020 pea toki mahino ai pē ko e hā ‘a eme’a ko ē ‘oku fe’amokaki, ko ‘etau talanoa’i ‘e tautolu ‘i he taimi ni ‘ū fika ko eni, ko e ngaahi vavalu pē ia tu’u ki he kaha’u Sea. Ko ‘eku fakatonutonú ia. Ko e fika ko ē Sea ‘ikai ke lava ‘e taha ia ‘o talamai pē ko e hā ‘a e me’a ‘e ma’u. Ko ia pē,

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Kuo meimei kakato Fakafofonga? Hangē kia au na’a ku lave’i ‘anenai ko ho’o me’a faka’osi eni ‘anenai. Me’a mai.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole ki’i sekoni pē ‘e 30. ‘Oku mo’oni pē ia ko e ngaahi fakafuofua kātoa pē ia, kā ‘oku fai mo e nō ‘o fakatatau ki he ngaahi fakafuofua ko ia. Pea ko e tu’utu’uni ia ‘oku totonu pē ke mau ‘ilo ki ai kimu’a pea mau toki hiki nima ‘Eiki Sea ‘o e ngaahi fakaikiiki...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sai ko e ‘uhinga na’e fai atu ai ‘a e fakatonutonu ko ē ‘anenai ‘e toki mahino ‘a e fe’amokaki, pea ‘oku ‘i ai leva hono founa fakapa’anga ‘a ē ko ē ‘oku tu’u pē ko ē ko ē peesi 30 ko ē ‘oku mou me’a mai ki ai, ko ene a’u ko ē ki ai ‘oku ‘i ai ha tōnounou pea ngāue ‘aki leva ia ‘a e ...

Māteni Tapueluelu: Sea ko e fe’amokaki ia ‘oku tohi’i mai ko e peesi 30, peesi 30 ‘oku ‘osi tohi’i mai ‘a e fe’amokaki, ko e pa’anga ‘e 59.6 miliona ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakaangaanga pē ko e fakafuofua, kapau te ke lau kakato hifo ‘i he peesi kātaki.

Māteni Tapueluelu: Mahino pē ia ‘Eiki Sea ko e fakaangaanga...

'Eiki Minisitā Polisi: Kapau 'oku 'i ai ha fakaangaanga 'oku 'ikai ha fika mahino te tau talanoa ki ai, pea kapau ko e fakafuofua ko e me'a ko ia 'oku te'eki ai ha fika ia 'e mahino ko ē ke fai 'aki 'a e ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mahino 'aupito 'a e feme'a'aki...

Māteni Tapueluelu: Ko e ki'i fakatonutonu faka'osi pē Sea 'oku ou loto pē Sea ke taki pē ko hono 'uhinga na'a hala 'a e ma'u 'a e ni'ihi 'o pehē 'oku 'atā pē ke fai ha fa'ahinga nō pē he Kāpineti ha taimi pē. Kupu 19 Konisitūtone 'o Tonga, ki ha ngaahi fakatonutonu ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu tu'o fiha eni, 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie, fakatonutonu 'a e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ai pea ke me'a tokanga mai 'Eiki Sea ki he'etau ngāue, 'oua 'ai ke tau fevilovilo pehe'i he'ikai ke tau nga'unu hotau vaka, tau kei 'i he matā fonua pē ia, te'eki ke tau folau, tuku ange hotau vaka ke tau folau, neongo pē 'oku tau ngoto pē kā tau toki tuli hake kitautolu 'oku te'eki ai ke puli hotau mu'a va'e 'o tautolu ia he matā 'uto'uta. 'Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā kā 'oku ou ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Sea Kōmiti Kakato: ... tukuange pē 'e au e taimi lahi ko eni ke 'i ai ha femahino'aki e lao ko eni

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakafekihi ko eni ki he mafai

Sea Kōmiti Kakato: Kā ko e me'a ko eni ki he ta'ofi 'ikai ke ta'ofi ia ha taha ko e Lao mahu'inga eni ia 'o e 'uhinga 'oku fai ai 'a e Fale Alea

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakafekihi fakalao ko ē 'a e Fakafofonga ki he mafai 'o e Konisitūtone pea mo e mafai e Lao ki he Pule'i e Pa'anga Sea ko u tui 'oku 'osi mahino 'a e tu'utu'uni 'a e Lao ia 'osi mahino e tu'utu'uni ia 'a e lao mo e Konisitūtone ko e hā koā 'ene to e me'a 'oku to e fakafekihi ki ai. Na'a ku 'osi fakamaama atu 'oku 'i ai e mafai 'oku tukumai

Sea Kōmiti Kakato: 'Osi mahino ho'o me'a 'Eiki Minisitā mālō

Māteni Tapueluelu: Ko u loto pē au Sea ke 'ohake e poini ko ia ko hono 'uhinga ko e pehē

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo 'aupito eni Fakafofonga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea lava pē ke u ki'i tokoni atu Sea

Māteni Tapueluelu: Fakamā’opo’opo faka’osi atu eni Sea kae toki ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā tau lolotonga feinga he taimi ni ke fai mo tau a’u

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Ikai ko ‘eku tokoni atu pē au he Tohi Tu’utu’uni ko ē ‘a e Fale ni Sea kupu 38(1) kongā A “ kuo pau ke ‘i ai ‘e ‘ikai ha lea ha mēmipa ‘o lōlōa ange ‘i ha miniti ‘e 10 ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io ‘i he mafai ta’efakangatangata ‘o e ‘Eiki Sea ha’ane fakangofua to e si’i pea u tautea’i koe, faka’osi mai ho’o malanga.

Taukave ko e Fale Alea ‘oku aofangatuku ki he ngaahi fakamole ‘ova he 15 miliona

Māteni Tapueluelu: Sea kuo tali he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ia ‘a e fokotu’u atu ‘a e motu’a ni ‘oku ui ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ke ne aofangatuku ‘a e ngaahi fakamole ‘oku ‘ova he 15 miliona mālō ‘aupito e ma’u faingamālie ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō e malanga lelei ko e anga ia ‘o e tipeiti ‘oku pehē laumālie lelei, me’a mai ha taha ‘ia moua ongo ‘Eiki Minisitā he kuo ki’i fehalaaki ‘eku *direction* he ngāue ‘a e Minisitā Fakalotofonua mālō me’a mai.

Taukave Pule’anga fakamafai’i he Lao Minisita Pa’anga ke lava fai nō 15 miliona

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea tuku pē mu’a ke ki’i ...ko e ki’i fakama’ala’ala pē eni ia Sea ko u tui au ‘e tokoni kotoa pē mo’oni ‘aupito pē ‘a e kupu 19 ia ‘o e Konisitūtone Sea ‘oku ne fakahoko mai ai he ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ‘e totongi atu ‘e Fale Pa’anga pe te ne nō pe ala me’a pehē tukukehe pau ke *vote* ki ai ‘a Fale Alea pē ko e fakangofua ‘e ha Lao na’e tali he Fale Alea. Ko e Lao ko eni ‘a e *Finance Act* pē ko e Lao ko ē ‘oku ne fakamafai’i ‘a e Minisitā Pa’anga ‘oku ‘omai ai he kupu 25 ‘a e mafai ko eni ke nō ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o a’u ki he 15 miliona ‘a ia ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e Konisitūtone ia ‘oku ne talamai, tapu kae ‘oleva ‘oku *vote* ‘a e Fale Alea tukukehe ‘o kapau na’e ‘osi fakangofua ‘e he Fale Alea ha Lao pea ko e lao eni ko ē ‘oku ngāue mei ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘asi ia he kupu 25 ‘oku ne fakangofua’i e Minisitā ke ne nō ha pa’anga o ‘au ki he 15 miliona mālō Sea ko e fakama’ala’ala pē ia kā ko e me’a mahu’inga pē eni ia heni Sea ke ‘oua mu’a te tau fu’u nofo ‘i he fakakikihi fakalao he ‘oku tau tui pē ‘oku tau ‘osi femahino’aki pē ai ‘i he ngaahi mo’oni’i me’a fakalao ka tau ‘unu’unu atu ‘o kapau ‘oku fiema’u ke *detail* ko eni ‘o e *deficit* 60 miliona hangē ko ē na’e fai ki ai e tokanga ‘a Tongatapu 4 na’e me’a mai ki ai ‘a e kau Fakafofonga kehekehe ‘oku ou tui pē ‘oku mateuteu e Minisitā Pa’anga ke fakahoko atu kā ko e poini mahu’inga pē Sea ke ‘oua ‘e pehē ‘oku ta’efakalao ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga fakahoko pē fakatatau ki he Konisitūtone ne fakamafai’i mai ‘a e Lao ‘a e Fale Pa’anga ke lava ‘e he Minisitā ‘o nō ‘a e 15 miliona mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Ako te u ‘oatu pē ho’o ki’i miniti ‘e 4 ko e ‘uhinga ko e taimi ‘etau ngāue me’a mai

Siaosi Pōhiva: Sea mālō kei faka’atā ‘etau folau mou me’a Hou’eiki ko e toki fuofua *Budget deficit* lahi eni e fonua kei fo’ou hangē ha tau fakatau ki ha fonua ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo’i pea kuo pau ke tau fou tautolu he ngaahi faingata’a Hou’eiki kataki tau luelue lelei ke mahino e ngaahi

me'a ko eni 'ilo kapau te tau fai ha tu'utu'uni 'oku fehalaaki 'e to e foki mai pē mei ai 'o tau lavea ai.

Tokanga ki he nō fakalukufua fakafuofua ki he 495 miliona

Sea te u hoko atu pē 'i he nō, ko e nō lolotonga 'i he peesi 12 fakafuofua ki he 'osi ko ē 'o Sune 2020 'oku fakafuofua ki he 495 miliona 495 miliona ko e pēseti ia 'e 44.5 'o e pa'anga fakalukufua 'o e fonua pē ko e *GDP*, sai 'oku 'i ai e fo'i me'afua faka'ekonōmika ko e *debt to GDP ratio* pe ko e lahi ia e mo'ua ha fonua ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Siaosi Pōhiva : ... fakatatau ki he lahi e koloa pē ko e mahu'inga fakapa'anga 'a e fonua ko iá. Ko 'ene 'ova ko ia he peseti 'e 40 'Eiki Sea mo Hou'eiki, ko e tu'unga fakatu'utāmaki ia ki he fonuá. Kuo 'osi peseti 'e 44.5 he taimí ni, to e fakahangahanga maim o e fo'i pa'anga 'e 40 miliona he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku tau talanoa'i hono 'esitimetí. Ka u 'oatu 'a e fo'i fakatātā mahino ko ení. Ko e 495 miliona ko ení, 'oku lolotonga lue holo pē 'a e tokotaha kotoa he fonuá ni mo hono mo'ua pa'anga 'e 4095, 4950. 'Oku mo'ua 'a e taha kotoa pē he fonuá ni, tau vahevahe 'aki ē 'a e tokolahi e kakai 'o e fonuá he taimí ni, ko e mo'ua eni e fonuá tokotaha kotoa.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, ko u kole ki he Fakafofonga, Te ke tali pē ke ke .. te ke lava vahevahe mai, mo e nō ko ia he pa'anga hono tutu 'o Nuku'alofá ni?

Siaosi Pōhiva : Ko e hā ho'o fehu'í.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko 'eku fehu'í, pē te ke lava toe vahevahe mai mo e pa'anga ko ia na'e tutu'aki 'a Nuku'alofá ni?

Siaosi Pōhiva : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē he patiseti ko ení.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko e fu'u nō ko ení kātoa ko eni 'oku kau ai e fu'u nō he tutu 'o Nuku'alofa, 'oku 'i loto 'i he 400 tupu miliona ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu atu ki he Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e fo'i fika mǎlie 'oku fai 'e he Fakafofonga Fika 1 'ene pehē ko e pa'anga 'e 4900 ki he tokotaha. 'Eiki Sea, ko e nō ko iá ko e konga lahi, peseti 'e 85 ko e nō ia 'a e Pule'angá ki he langa hono tutu ko ia 'a Nuku'alofá. Pea ko e langa ko iá, ko e nō ia 'a e kakai na'e maumau 'enau koloa mei Siaina hono tutu 'a Nuku'alofá. Ko e mo'ua ia 'o hai? Mǎlō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, ko u pehē kuo fe'unga e 'ahó ni, mǎlō ho'omou laumǎlie lelei. Tau liliu a 'o Fale Alea. (**Liliu 'o Fale Alea 4pm**)

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ke toloi e Falé ki he 10.00 'apongipongi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku 'a e Fale Alea 'e he 'Eiki Sea, Lord Fakafanua)

<008>

Fakamā'opo'opo feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga